

पोखरीको प्रासङ्गिकता

हरित स्वराज माला-१

पोखरीको प्रासङ्गिकता

लेखक
अनुपम मिश्र

अनुवादक
पदम बहादुर थापा

प्रकाशक :

पर्यावरणीय लोकतन्त्रका लागि दक्षिण एसियाली संवाद (SADED – NEPAL)

आलेख : पोखरीको प्रासङ्गिकता
लेखक : अनुपम मिश्र
अनुवादक : पदम वहादुर थापा
संस्करण : वि.सं. २०७४
सङ्ख्या : १००० प्रति
प्रकाशक : पर्यावरणीय लोकतन्त्रका लागि
 दक्षिण एसियाली संवाद (SADED – NEPAL)
टाइपिड : भानु बोहरा
लेआउट तथा डिजाइन : ट्रेस डिजाइनर्स एण्ड प्रिन्टर्स सपोर्ट
मुद्रक : मित्र प्रेस प्रा.लि., नयाँबजार, फोन : ०१-४३६२८९९
प्रकाशक : SADED-Nepal
ISBN : 978-9937-8940-3-6

POKHARIKO PRASANGIKATA

यस पुस्तकको हिन्दी संस्करण सम्बन्धमा

हिन्दीमा यस पुस्तकको पाँचाँ संस्करण प्रकाशित भइसकेको छ। यी संस्करणको प्रकाशक हो - गान्धी शान्ति प्रतिष्ठान, दीनदयाल मार्ग, नयाँ दिल्ली - ११००२०। यस संस्थाले पटकपटक संस्करण गरी २३,००० प्रति छापेको छ।

यसबाहेक यस पुस्तकलाई अनेकानेक पाठक, संस्था र प्रकाशकले पनि प्रकाशन गरेका छन्। ती निम्नलिखित छन् :

गान्धी शान्ति प्रतिष्ठान, दिल्ली, पहिलोपटक प्रकाशन	१९९३
भारत-ज्ञान विज्ञान परिषद, नयाँ दिल्ली (सङ्क्षिप्त संस्करण)	१९९५ २५,००० प्रति
अभियक्ति, राज्य संसाधन केन्द्र, भोपाल, मध्य प्रदेश	१९९९ ५०० प्रति
मध्य प्रदेश जनसम्पर्क विभाग भोपाल, मध्य प्रदेश	२००१ २५,००० प्रति
उत्थान महिती अहमदाबाद, गुजरात	५०० प्रति
वाणी प्रकाशन, नयाँ दिल्ली	२००३ ११०० प्रति
स्वराज प्रकाशन समूह, नागपुर, महाराष्ट्र	२००३ ५००० प्रति
नई किताब, जमालपुर, बिहार	२००३ ११०० प्रति

यो पुस्तक अन्य भारतीय भाषामा पनि छापिएको छ :

पंजाबी: श्री सुरेन्द्र बंसाल

मालेरकोटला, पंजाब	पहिलो संस्करण, २००२	५०० प्रति
-------------------	---------------------	-----------

बड्गाली: सुश्री निरुपमा अधिकारी

पुरुलिया, पश्चिम बड्गाल	पहिलो संस्करण, २००२	११०० प्रति
-------------------------	---------------------	------------

मराठी: साकेत प्रकाशन

औरंगाबाद, महाराष्ट्र	पहिलो संस्करण, २००३	११०० प्रति
----------------------	---------------------	------------

पंजाबी: श्री सुरेन्द्र बंसाल

शाहाबाद आरकणा, हरियाणा	दोस्रो संस्करण, २००४	२००० प्रति
------------------------	----------------------	------------

बड्गाली: सुश्री निरुपमा अधिकारी

पुरुलिया, पश्चिम बड्गाल	दोस्रो संस्करण, २००४	११०० प्रति
-------------------------	----------------------	------------

यस्तै भारत सरकारको प्रकाशन नेसनल बुक ट्रस्ट, नयाँ दिल्लीद्वारा यस पुस्तकका विभिन्न भाषामा प्रकाशित पुस्तकहरू:

उर्दू, कन्नड, गुजराती, तमिल,

तेलगू, पंजाबी, बड्गाली, आसामी,

उडिया, मराठी, मलयालम,

हिन्दी र अंग्रेजी

पहिलो संस्करण, २००४	२२,१०० प्रति
---------------------	--------------

एउटा सराहनीय काम

भारतका प्रख्यात गान्धीवादी एवं पर्यावरणविद् अनुपम मिश्रद्वारा लिखित बहुपठित पुस्तक “आज भी खरे हैं तालाब” को नेपालीमा अनुवाद भई प्रकाशन हुन लागेकोमा प्रसन्नता व्यक्त गर्दछु ।

पर्यावरणका क्षेत्रमा लाग्नेहरूका लागि नेपालमा समेत प्रेरणाको स्रोतको रूपमा रहनुभएका व्यक्तित्व स्वर्गीय अनुपम मिश्रका वारेमा जानकारी दिने तथा उनका कामबाट नेपाली समाजलाई परिचित गराउने कार्यमा प्रस्तुत अनुवाद साहित्यले कोसेदुङ्गाको काम गर्ने छ भनी विश्वास लिएको छु ।

अहिले पर्यावरणको सङ्कट विश्वव्यापी समस्या नै भएको छ । त्यसैले यसका निमित्त सबै मुलुकहरूले कतिपय सवालमा मिलेर काम गर्नुपर्ने बाध्यता आइपरेको छ । पर्यावरण संरक्षणका निमित्त अन्य मुलुकमा भएका सकारात्मक अभ्यासहरूको अनुसरण सुझबुझका साथ हाम्रो सन्दर्भमा पनि गर्नुपर्ने भएको छ ।

सुख्यात लेखक स्व. अनुपम मिश्रले परम्पराद्वारा चलिआएका उत्कृष्ट प्रयासहरूको खोजी गर्दै त्यसलाई अहिलेको चुनौतीहरूसँग जोड्ने महत्त्वपूर्ण यत्न गरेका छन् । नेपाल वा भारत जहाँकहीं पनि परम्परादेखि नै पोखरी निर्माण गर्ने चलन रहिआएको छ । हाम्रा धार्मिक, सांस्कृतिक, पर्यावरण एवं आर्थिक गतिविधिहरू पोखरीसँग जोडिएका छन् । म आफू स्वयं पनि जनकपुर क्षेत्रको वासिन्दा भएको हुनाले त्यस क्षेत्रमा पोखरीहरूको प्राचीनता र तिनको सामाजिक महत्त्ववारे राम्रैसँग बुझेको छु । विश्वका महानतम सभ्यता र संस्कृतिहरू जलाशयकै छेउमा अड्कुरित, पल्लवित र पुष्पित भएका छन् ।

यस दृष्टिले जनकपुर क्षेत्रका यी जलाशयहरूले सम्पूर्ण मिथिलाको सभ्यता, संस्कृति र धर्मको सुदीर्घ इतिहास बोकेका छन् । जनकपुर क्षेत्रका अनेकौं वर्णित पोखरीहरू अब केवल लोक आहानमा मात्र बाँचेको छ । अहिले पनि पोखरीहरू मासिने, प्रदूषित गर्ने, पुर्नेजस्ता कामहरूमा विराम लागेको छैन । त्यसैगरी

मैथिल संस्कृतिको सम्बन्ध अहिले पनि यी पोखरीहरूसँग अन्योन्याश्रित रूपमा रहिआएको नै छ । यसले बडो विरोधाभाषपूर्ण तस्विर खडा गर्दछ । एकातर्फ पोखरीहरूप्रतिको सामुदायिक सन्निकटता र सरोकारको निरन्तरता कायम नै छ । अर्कोतर्फ ती पोखरीहरूको गरिमा र महिमा समाप्त पार्ने काम भइराखेको छ । पर्यावरणीय र सांस्कृतिक दृष्टिकोणले पनि जनकपुर क्षेत्रका पोखरीहरूको संरक्षण अति आवश्यक रहेको छ ।

सदियौदेखि नेपालका विभिन्न भागमा पोखरीहरू रहिआएका छन् । ती पोखरीहरूको ऐतिहासिक महत्त्व आफ्नै किसिमको रहेको छ । त्यसले पर्यावरणीय अर्थ पनि आत्मसात गरेको छ । यी पोखरीहरूको अस्तित्व रक्षा, सरसफाई, सौन्दर्यीकरण तथा पानी प्रदूषितवाट रोक्न समुदायको सजगता आवश्यक छ । सामुदायिक जागरण निर्माण गर्नमा यो पुस्तकले रचनात्मक भूमिका खेल्ने मैले विश्वास लिएको छु ।

यस पुस्तकका अनुवादक पदम बहादुर थापाको अनुवादशैली तारिफयोग्य छ । अनुपम मिश्रको वहुचर्चित हिन्दी पुस्तक ‘आज भी खरे हैं तालाब’ लाई नेपालीमा अनुवाद गरेर उहाँले एउटा सराहनीय कार्य गर्नुभएको छ । यस पुस्तकको प्रकाशनपछि नेपालमा पोखरीको संरक्षण, चुरे लगायतका पर्वतहरूको बचाउ, पानीको पवित्रता तथा नदीहरूको निर्मलता कायम गर्नमा नयाँ पुस्तालाई समर्पित हुन प्रेरणा दिने मैले विश्वास लिएको छु ।

यस पुस्तकको प्रकाशनसँग जोडिएका सबै पक्षलाई धन्यवाद दिई एउटा सार्थक बहसको थालनी होस् भन्ने कामनासहित पुस्तकलाई नेपाली पाठकमाझ पुऱ्याउन सहयोग गर्ने सबैलाई शुभकामना व्यक्त गर्दछु ।

जय नेपाल ।

डा. रामवरण यादव

पूर्व राष्ट्रपति

नेपाल सरकार

पोखरीको प्रासङ्गिकता

स्याडेडको तर्फबाट “पोखरीको प्रासङ्गिकता”को नेपाली संस्करण यतिखेर प्रकाशित भइरहेको छ। वास्तवमा यसको अनुवाद श्री पदम वहादुर थापाले करिब दुई वर्ष पहिला नै गरिसक्नुभएको थियो। तर हाम्रो समूहमा नेपाली संस्करणको भूमिका डा. रामवरण यादव (नेपालका पूर्व राष्ट्रपति)बाट लेखियोस् भन्ने सहमति भयो। पूरै दक्षिण एसियामा सामान्य जनमानस इतिहासको साभा स्मृतिहरू र सुन्दर भविष्यका अनेकन् साभा सपनाहरूबाट एकताका सूत्रमा गाँसिएका छैदैछन्, सँगै पर्यावरणीय दृष्टिले पनि यो क्षेत्र ऐउटै एकाइ समेत हो। हिमालय र मनसुन यस क्षेत्रलाई प्रकृतिले दिएको मजबुत धागो/सूत्र हो जसले यस क्षेत्रलाई बाँधेको छ। हिमालय नभए मनसुनले आफ्नो आशिषवर्षा यस क्षेत्रमा गर्न सक्दैन। मनसुन वर्षोस्, यसका लागि शिवालिक-चुरे क्षेत्र र तराईमा जड्गल र चिस्यान हुनु ऐउटा आवश्यक सर्त हो।

नेपाल र भारत दुवै तिरको तराईमा यस पुस्तकमा पोखरी र समाजका बारे जुन दृष्टि बन्दछ, त्यसले विग्रदो पर्यावरणमा सुधार ल्याउन ऐउटा महत्वपूर्ण काम हुन सक्छ। रेखाङ्कित दृष्टि ऐउटा सन्तुलित बुझाइ हो। अहिलेको आधुनिकताले मानव समाजलाई प्रकृतिसँगको नातालाई विकृत गरिदिएको छ। तथाकथित विकासको अन्धो दौडले गर्दा भारतमा मात्र होइन, नेपाल समेत दक्षिण एसियाका अन्य देशहरूमा पनि शहर र गाउँ दुवै तिरका पोखरीहरू समाप्त हुँदै गएका छन्। आम मानिस सामान्य रूपमा लोकज्ञानलाई हामीभन्दा बढी बुझ्दछ, र व्यवहारमा ल्याउँछ। यस पुस्तकले सामान्य मानिसलाई उसको आफ्नो ज्ञानको सम्पन्नता गराउने प्रयत्न गरेको छ। “पोखरीको प्रासङ्गिकता” दक्षिण एसियाको ८-१० भाषाहरूमा अनूदित भएर लाखौं पाठक समक्ष पुगिसकेको छ।

यो पुस्तक आउने अनेकौं दशकसम्म असान्दर्भिक हुनेछैन। किनभने यसले मानव र जलको सेतु सूत्रहरूलाई उजागर गर्दछ। कम्प्यूटिङ त्रैयोगिकी (Computing Technology leading to Robots, Artificial Intelligence)

मानवको चिन्तन, कौशल, सृजनात्मकता, श्रम र सम्पति आर्जन र धन उत्पादनको प्रक्रियाहरूमा जुन प्रकारले हस्तक्षेप गरिराखेको छ, यस परिस्थितिमा मानव जीवन र जीवनचर्यालाई जोगाइ राख्नका निम्न प्रकृति र मानवबीचको सम्बन्धलाई सुरक्षित र सम्वर्द्धन गर्नुपर्छ । पोखरीहरूलाई पनि ठेक्का (Contract) मा मसिनबाट खनाउने काम नगरियोस् र पारम्परिक सामूहिकतालाई कायम राखियो भने यसले मानव र प्रकृतिबीच एउटा सेतुको भूमिकामा रही रहन्छ ।

यस पुस्तकका लेखक श्री अनुपम मिश्र कलमका कलाकार हुन् । उनी अभिजात्य वर्गका लागि होइन, भूँई सतहमा मानिसका लागि रचना गर्दछन् । भाषाका जानिफकार मानिसहरूले स्वीकार गर्दछन् कि अनुपमको भाषा “अनुपम” छ । “सामान्यजन” र तिनका समाज असाधारण हुन सक्छ, यसको प्रमाण राजस्थानजस्तो विकट परिस्थितिमा पनि जल जम्मा गर्ने/उपयोग गर्ने संस्कृति हो । अनुपमजीले आजीवन “साधारण” को असाधारण साधना गरे । मानिसको ज्ञान र कौशललाई, सामान्य रूपमा लेखक र शोधार्थीले जुन प्रकारले आफ्नो व्यक्तिगत बुझाइ बनाउन र समृद्ध गर्नमा प्रयोग गर्दछन्, उनले त्यसरी गरेनन् । “कपीराइट” लेखन गर्नुको साटो “काफी लेफ्ट” (सर्वजन सुलभ) लेखनको कारणले तमाम साना-ठूला समूहहरूले यस पुस्तकलाई प्रशस्त ढापे ।

यस पुस्तक प्रकाशनले नेपालको प्रवृद्ध जनसँग आग्रह एवं आव्वान दुईटै छ कि उनीहरूले सामूहिक बौद्धिक प्रयास एवं आम मानिससँगको संवादको माध्यमबाट दक्षिण एसियाका लागि “हरित स्वराज” को साभा घोषणापत्र बनाउने काम आफ्नो जिम्मामा लेओस् । यस दिशामा तपाईंको पहल कमसे कम भारत, बङ्गलादेश र नेपालका नीति निर्धारकहरूको माझ एउटा सम्यक दृष्टिकोण विकसित गर्न तथा त्यस अनुरूप नीतिहरू बनाउन दबाव दिनेछ ।

डिसेम्बर, २०१७

विजय प्रताप
संस्थापक
दक्षिण एसियाली हरित स्वराज संवाद
नयाँ दिल्ली, भारत

अनुपम, पोखरी र नेपाली सरोकार

नेपालको विभिन्न भूगोल चाहे त्यो मधेस होस् वा पहाड, पोखरीको परम्परा रहिआएको छ । यहाँका पोखरीहरू प्राचीन र अर्वाचीन रहेका छन् । पोखरीहरूको ऐतिहासिक, सांस्कृतिक, पर्यावरणीय, आर्थिक एवं धार्मिक पृष्ठभूमि रहिआएका छन् । नेपालमा पाइने धार्मिक, ऐतिहासिक, प्राकृतिक सम्पदाहरूमध्ये ताल, पोखरी, कुण्ड वा दह पनि छन् । साना-ठूला गरी विभिन्न प्रकारका दह, कुण्ड, सर, सरोवर एवं पोखरी देशभरि नै पाइन्छन् । विभिन्न क्षेत्रका जनजीवनमा पोखरीसँग जोडिएका लोक आख्यानहरू रहेका छन् । यसले पोखरी र समाज कति गहिरोसँग जोडिएको थियो भन्ने पुष्टि गर्दै ।

जनकपुर, सिमरौनगढ, लुम्बिनी क्षेत्र होस् वा काठमाण्डौ उपत्यकामा पोखरीको लामो इतिहास रहेको छ । कुनै समय यस्तो थियो कि राज्यले पोखरीका बहुआयामिक महत्त्व बुझेका थिए । समाज र राष्ट्रका महत्त्वपूर्ण निधि हुन भनेर आत्मसात गरेका थिए । यसको संरक्षण, सम्बर्द्धन र विकासका लागि समुचित पाइला चाल्नु आफ्नो वैयक्तिक, सामुदायिक एवं राज्यको दायित्व मान्दथे । यस्तो मान्यता अटुट रूपमा कैयौं शताब्दीसम्म चल्दै आयो नेपालमा । तर यी मान्यताहरूमा यतिखेर परिहरो गएको छ ।

नेपालको विभिन्न भूगोलमा पोखरीको अस्तित्वले यस क्षेत्रका वासिन्दाहरूको सामाजिक दृष्टिलाई प्रतिविम्बित गर्दछ । पोखरीहरूको प्रचुरताले यो निर्माण गर्नुका पछाडि पुर्खाहरूले आउने पिँडीलाई केही विरासत दिएका थिए । यो विरासत पोखरीको निर्माणभन्दा पनि मूल्यवान थियो । त्यो भन्नुको अर्थ के हो भने पोखरी निर्माण गर्नु भनेको केवल एउटा भौतिक कार्य मात्र थिएन, यसका पछाडि एउटा सांस्कृतिलाई कायम गर्नु थियो । पोखरीहरूको अवस्थिति सामाजिक, आर्थिक, पर्यावरण एवं सांस्कृतिक जीवनसँग जोडिएको थियो । यस कारणले पनि पोखरी र समाज एकअर्कासँग अभिन्न अङ्ग रहेको परम्परा लामो समयसम्म रहिरह्यो ।

पछिल्लो आधा शताब्दीमा पोखरी र समाजवीचको सम्बन्धमा चिरा पर्दै आयो । यस्तो चिरा पहिला पोखरीप्रतिको सामाजिक दृष्टिमा आयो । पोखरीप्रतिको जीवनदृष्टिमा आएको क्षरणले पोखरीको बहुआयामिक उपयोगी पक्षलाई खुम्च्याउदै लरयो । जसको प्रहार पोखरीको अस्तित्वमाथि पर्यो । कुनै बखत मिथिला क्षेत्रमा एउटा लोक आहान थियो, “हमरा घरही में छै, चारो धाम” अर्थात् आफ्नो घरवरिपरिको पोखरीमा विभिन्न धाम र तीर्थहरूको पानी हालिएकोले ती धाम र तीर्थको पुण्य घर बसी-बसी नै हुन्छ भनी आम बुझाइ थियो । यतिखेर पोखरीहरू मासिएका छन्, पुरिएका छन्, नामेट गरिएका छन् । कतिपय अत्यन्त महत्वपूर्ण पोखरीहरूको अस्तित्वलाई लोक कथन वा इतिहासका पानाहरूमा खोज्नुपर्ने भएको छ । पोखरीको विलिनीकरण एउटा सामाजिक प्रक्रिया भएर देखा परेको छ । यर्हाँनिर प्रख्यात पर्यावरणविद् अनुपम मिश्रको सम्भन्ना हाम्रा लागि महत्वपूर्ण भएर आउँछ । सम्भन्नाका क्षितिजमा अनुपम मिश्रका सम्भन्नाका थुड्गाहरू बटुलबाटुल पारी एउटा माला उन्नुपरेको छ ।

पानीका प्रहरी

१९ डिसेम्बर, २०१६ मा निधन भएका एक भारतीय नागरिकको मृत्युले सञ्चार माध्यममा निकै चर्चा पायो । ती न कुनै “सेलिब्रिटी”, न कुनै खास ओहोदामै थिए । उनी त पत्रकार, पर्यावरणविद् र पानी संरक्षणमा जीवन समर्पित गर्ने प्रतिवद्व प्रहरी थिए । उनी थिए, प्रसिद्ध पर्यावरणविद् एवं गान्धीवादी लेखक अनुपम मिश्र ।

अनुपम मिश्र (६८) को पानी ज्ञान वास्तवमै अनुपम थियो । पानीलाई समाजको मुद्दा बनाउने उनको भूमिका उम्दा थियो । टायरको चप्पल, खादीको कुर्ता-पाइजामा र एउटा भोला, आफ्नो गान्धीवादी जीवनशैलीलाई मिश्रले पानी संरक्षणको सामाजिक सेवासँग जोडेका थिए ।

महाराष्ट्रस्थित वर्धामा ५ जून, १९४८ मा जन्मेका थिए, मिश्र । मिश्रका पिता भवानीप्रसाद हिन्दीका प्रतिष्ठित कवि थिए । साहित्यको आयतनमा पर्यावरण घुसाउने काममा उनको देन खास मानिन्छ । सम्भवतः मिश्रको पानी प्रेम पनि पिताकै विरासत थियो ।

पछिल्ला चार दशकमा भारतमा चलेका जल, जड्गल वा पर्यावरणसँग जोडिएका आन्दोलनहरूमा मिश्र कहीं न कहीं गाँसिएकै थिए । तर उनले यसको

श्रेय कहिल्यै लिएनन् । नामले होइन कामले चिनारी पाउनुपर्छ, भन्ने मान्यता राख्ने मिश्र पानी संरक्षणको मर्म वुभ्न र बुझाउन सक्नु नै युग धर्म ठान्ये । समाजको पर्यावरणभन्दा पहिले त्यहाँको भाषा विग्रिने वताउने उनी बरोबर भन्ये-भाषा त्यहाँको हावा, पानी र माटोसँग गाँसिएको हुन्छ । विकासे गतिविधिवाट हुने विनाशले पर्यावरणभन्दा पहिला त्यहाँको भाषालाई विगार्छ । त्यसैले पनि हुनुपर्छ, पानी संरक्षण र उपयोगका नाममा अनेकौं विकासे आयोजना/परियोजनाको होड चलिरहँदा उनी भने परै ठिङ्ग उभिरहे ।

६ वर्षअघि नयाँ दिल्लीमा पानी र पोखरीबारे पुस्तकहरू खोजी गर्दैगर्दा मैले पहिलोपटक मिश्रबारे थाहा पाएको थिएँ । त्यहाँ उनको पुस्तक ‘आज भी खरे हैं तालाब’ र उनको सम्पादनमा निस्किने गान्धीमार्ग प्राप्त भयो । त्यपछि भने मैले उनीबारे चासो राख्न थालैँ । गान्धी शान्ति प्रतिष्ठानसँग आवद्ध उनको साधनाको थलो त्यर्हीको पर्यावरण कक्ष थियो । तर पानीबारे जानकारी बटुल्दै र सचेतना फैलाउदै उनले कैयन् भारतीय गाउँ चहारे । पानीको परम्परागत राखनधरन जनताकै दायित्व र हक हुनुपर्नेमा उनको विशेष जोड थियो ।

सत्य अपि अप्रियं न बूयात- मिश्रमा सत्यलाई प्रिय बनाएर पस्कने लेखकीय खुबी थियो । उनी बडो सरल र सहज रूपमा आफ्ना कुरा प्रस्त राख्ये । ग्रामीण समाजबारे उनको जानकारीले पारम्परिक प्रौद्योगिकीलाई संरक्षण गर्न टेवा पुगेको थियो । भारत सरकारको नदी जोड्ने नीतिप्रति उनी प्रायः भन्ये, नदी जोड्ने होइन, नदीसँग मानिसलाई जोड्ने हो । अहिले नदी र मानिसबीचको सम्बन्धमा अलगाव आएको छ । त्यसैले मान्देहरू नदी मार्दै हिँडेका छन् ।

सयाँ, हजाराँ, पोखरी अचानक शून्यबाट प्रकट भएका होइनन्, त्यसका पछाडि बनाउन लगाउनेहरूको एकाइ थियो, बनाउनेहरूको दहाइ थियो, यही एकाइ र दहाइ मिलेर सयकडा र हजार बन्थ्यो । समाजले पछिल्लो दुई सय वर्षमा नयाँ तरिकाको पढाइ पढ्यो । अनि यस एकाइ, दहाइ, सयकडा र हजारलाई शून्य बनाइदिए- ‘आज भी खरे हैं तालाब’ पुस्तकमा मिश्रले लेखेका छन् । विगतमा भारत होस् वा नेपालमा, पोखरी छ्याप्छ्याप्ती थिए । पोखरी बनाउने पारम्परिक ज्ञान थियो । पोखरीका कथाहरूसँग जोडिएको समाज थियो । पानीको यस्तो सङ्कट पनि थिएन । आज मधेस होस् वा पहाड, पानीको सङ्कट बाक्लिदै गएको छ ।

पानीको साइनोले मिश्र पटकपटक नेपाल पनि आएका थिए । पानी पत्रकार

राजेन्द्र दाहलको सम्झनामा अनुपममा यस क्षेत्रको पानीको इतिहास, ज्ञान र आगतको सङ्कटबारे गहिरो बुझाइ थियो । उनीसँग भेट्ने जो कोही जिज्ञासु प्रभावित नभइरहन सक्दैनथे । जलस्रोतविद् अजय दीक्षितका भनाइमा मिश्रको मौलिक काम भनेको पानीसँग जोडिएको पारम्परिक ज्ञानप्रति अभियन्ताको ध्यानाकर्षण गराउन सक्नु हो ।

पद्धतिकारसँगको एक भेटमा मिश्रले भनेका थिए, “एउटा जागरूक र इमानदार पत्रकार सबैभन्दा पहिला प्रकृतिको ऋणी हुन्छ ।” पत्रकारले प्रकृतिप्रतिको आफ्नो दायित्व विर्सिएन भने पर्यावरण संरक्षणको क्षेत्रमा लेखकीय हस्तक्षेप प्रभावकारी भएर आउँछ भन्ने उनको विश्वास थियो । उनी पानी बुझ्न किताबभन्दा गाउँ चहार्न र समुदायसँग सामीप्यता राख्न सुझाउँथे ।

उनै मिश्रले संसार छाडेको एक वर्ष वित्तिसक्यो । तर, उनी हिँडेको “पानीपथ” पछ्याउनेहरूको भीड भने दिएरै गए । यसैले पो अहिले उनको प्रथम पुण्य तिथिमा यो पुस्तक नेपाली पाठक समक्ष एउटा श्रद्धाङ्गली सृजनाको रूपमा समर्पित हुन पुगेको छ ।

पोखरीको प्रासङ्गिकता

अनुपम मिश्रद्वारा लेखिएको ‘आज भी खरे हैं तालाब’ पुस्तकको अनेकौं संस्करण प्रकाशित भइसकेको छ । पहिलोपटक यो पुस्तक हिन्दीमा सन् १९९३ मा प्रकाशित भएको थियो । त्यसपश्चात् विश्वका अनेकौं भाषामा यसको अनुवाद प्रकाशित भइसकेको छ । यो पुस्तकको लाखौं प्रति विक्री भएको छ वा बाँडिएको छ । नेपाली भाषामा अनुवाद भई प्रकाशित हुने यो पहिलो अवसर आइपुगेको छ ।

यो पुस्तकको महत्त्व आज पनि उत्तिकै हुनुको केही मौलिक कारण छ । यस पुस्तकले केवल पोखरीहरूको महत्त्व मात्र दर्शाउने काम गरेको छैन । पोखरीहरूको संरक्षण गर्ने पारम्परिक ज्ञानलाई सिकाउने यत्न मात्र गरेको छैन । नयाँ पुस्ताले पोखरी वचाउनुपर्छ र पोखरीसँग आफूलाई जोड्नुपर्छ भन्ने उपदेश मात्र दिएको छैन । भारतमा पोखरी परम्पराहरूको महिमा र गरिमा बखान गर्ने मात्र काम गरेको छैन, यस पुस्तकले त्यस पारम्परिक सामुदायिक जीवनशैलीलाई सम्झना गराएको छ । जसमा राज्यसत्ताको दखल कम र

सामूहिक प्रयत्नको भागिदारी ज्यादा हुन्थ्यो । महात्मा गान्धी जो परिवर्तनका लागि अहिंसक हस्तक्षेपका आग्रही थिए तिनी बेलायती उपनिवेश विरुद्धको भारतीय स्वतन्त्रता सङ्ग्रामका अग्ला योद्धा यस कारणले बन्न सके कि उनले सामूहिकतालाई पहिचान गर्न सके, बुझ्न सके र त्यसलाई सुनियोजित तरिकाले प्रयोग गर्न सिकाए । अनुपम मिश्रले वास्तवमा यस्तै चिन्तनलाई एउटा नयाँ परिवेश र आकार दिएका छन्, समुदायमा नयाँ शब्द र शैलीमा फिँजाउने काम गरेका छन् ।

अनुपम समाज र लोकमाथि अटुट आस्था राख्ये । उनी यिनैको परिचालनवाट अहिंसक तरिकाले सामाजिक परिवर्तनलाई निश्चित आकार दिन सकिन्छ भन्ने भरोसा राख्ये । तन्त्रले सबै कुरा गर्न सक्दैन, लोकतन्त्रमा लोक नै विवेकको प्रयोग गर्दै स्वयं सक्रिय हुनुपर्दछ । पोखरीको निर्माण, संरक्षण, पोखरी निर्माणको कला र वास्तुसम्बन्धी विपुल ज्ञानहरू जो लोकमै लोकमार्फत लोकका लागि पुस्तान्तरण भइराखेको थियो त्यसको अभिलेख राख्ने र त्यसप्रति अभिप्रेरित हुन नयाँ पुस्तालाई जनाउ दिएका छन् । अनुपमलाई आफ्नो देशको माटो र त्यहाँका वासिन्दाहरूको वारेमा फराकिलो ज्ञान थियो । पारम्परिक ज्ञानप्रति उनलाई गौरव थियो । उनी कथित आधुनिकताको आलोकमा आफै समाजभित्र रहेका मूल्यवान ज्ञान तथा सम्पदाको अवमूल्यन भइरहेको प्रति चिन्तित देखिन्थ्ये । त्यसैले उनी बडो संयम र सावधानीका साथ पुरानो ज्ञानलाई नयाँ पुस्तासँग जोड्न खोजिराखेका थिए । र, यही कारण हो - यो पुस्तकलाई बहुपठित बनायो ।

नेपाली सन्दर्भ

अलि ढिलै गरी भएपनि यो पुस्तक नेपालीभाषी जगतमा आइपुगेको छ । यसले आफ्नै समुदायभित्र रहेका ज्ञानहरूलाई कसरी आफ्नो पृष्ठभूमि सशक्तिकरणमा प्रयोग गर्न सकिन्छ, त्यो सिकाएको छ । यसले दिगो विकासका लागि तृणतहमा नागरिक समाजको क्षमता अभिवृद्धिको ढोका खोल्ने छ । हालका वर्षहरूमा नेपालको प्राकृतिक तथा सांस्कृतिक सम्पदाहरूमा द्रुततर गतिमा हास देखा पर्न थालेको छ । आफ्नै सेरोफेरोमा रहेका मूल्यवान वस्तुहरूको महत्त्व नवुभिदिँदा हामी माल पाएर पनि चाल नपाएको अवस्था पुगेका छौं । राजधानी शहर काठमाण्डौ उपत्यकामै लिच्छवी एवं मल्लकालीन शासक तथा सर्वसाधारणले आफ्नो यश, कीर्ति, चिनो राख्न तथा कसैको सम्झनामा पोखरी वा दुङ्गेधारा बनाउने गरेको इतिहास पाइन्छ ।

काठमाण्डौको मुटुमा रहेको “रानी पोखरी” अहिले सुकेको अवस्था छ । त्यसमाथि भूमाफियाहरूले आँखा गडाएर बसेका छन् । यस्तो अवस्थामा यो पुस्तकले पाठकलाई एक खालको हाँक र हौसला दिनेछ भन्ने मलाई लाग्छ । हामीले अपनाइ आएको अहिलेको शिक्षा पद्धतिले हाम्रो परम्परागत ज्ञान, सीप र अनुभवलाई तुच्छ र महत्त्वहीन ठान्दछ । हाम्रो माटो, हाम्रो हावापानी, हाम्रो धरातल, विशेषता र विशिष्टताहरूप्रति ध्यान पुऱ्याउन आवश्यक ठान्दैन । यही कारणले पोखरीहरू समाप्त पारिदै छ । नेपालको गाउँघर वा शहरमा कति प्राकृतिक र मानव निर्मित पोखरी छन् त्यसको यकिन तथ्याङ्क भन्न सकिन्दैन । पोखरीहरूवारे भरपर्दा अध्ययन भएको छैन ।

विभिन्न स्रोतहरूका आधारमा भौगोलिक तथा धार्मिक महत्त्व गाँसिएका प्राकृतिक ताल, तलाउ वा पोखरीबाहेक नै नेपालमा मानिसले बनाएको पोखरीको सङ्ख्या अझै पनि एक लाखभन्दा बढी नै भएको अनुमान गर्न सकिन्दै । एकतिर जहाँ विशिष्टता बोकेका पोखरीहरू समाप्त पारिदै छ । त्यहींनिर पछिल्ला एक दशकभित्र माछ्चा पालनका उद्देश्यले नयाँ पोखरीहरू खन्ने क्रम पनि थपिएको छ । तर यस पुस्तकले नेपालका कुना-काप्चा र पहाड - मधेसमा जलाशय संरक्षणमा काम गर्ने अभियन्ताहरूलाई लाभप्रद खुराक उपलब्ध गराउने छ । पुराना पोखरीहरूको महत्त्वलाई फेरि समाजमा फिँजाउने काम मात्र गर्दैन ती मासिँदा त्यसले उत्पन्न गरेका सङ्कटहरूप्रति घोलिन अभिप्रेरित गर्ने छ । यही नै एउटा पाठकको रूपमा यो पुस्तक पढ्नुको सार्थकता हुनेछ ।

गाउँ, शहर, जिल्ला र प्रदेशको विकासका निर्मित काम गर्ने अवसर फेरि आइपुगेको छ । नेपालको संविधान २०७२ ले परिकल्पना गरेअनुसार तीनै तहको चुनाव सम्पन्न भएको छ । स्थानीय तह, प्रदेश र सङ्घमा ताजा मतादेशअनुसार नयाँ सरकार आइपुगेको छ । चुनाव सकिनेवित्तकै गाउँ, टोल, छिमेक र शहर बजारमा विकासका निर्मित काम गर्ने कार्यकर्ताहरूको सङ्ख्या ट्वातै बढेको छ । यस्तो अवस्थामा यो पुस्तक अधिकाधिक नेपाली अभियन्ताहरूको हातमा पुग्न सक्यो भने यसले स्थानीय ज्ञानको महत्त्व बढाउने काम मात्र गर्दैन, स्थानीय जल सम्पदाको संरक्षण गर्नमा समेत घच्छच्याउने छ । यसले पोखरीप्रतिको पुरानो ज्ञानलाई आधुनिक प्रयोग गर्न उत्साहित गर्ने छ र यसबाट एउटा ठूलो परिवर्तनको ढोका खुल्ल सक्ने अनुमान गर्न सकिन्दै ।

- चन्द्रकिशोर

दुई शब्द

प्रस्तुत पुस्तक ‘आज भी खरे हैं तालाब’ को नेपाली रूपान्तरण हो। यस पुस्तकका लेखक पर्यावरण तथा जलविद् अनुपम मिश्र हुनुहुन्छ। भारतका विभिन्न भाषामा अनूदित भएर उहाँको यो प्रसिद्ध पुस्तक छापिएको छ। यस्तै भारत सरकारको प्रकाशन नेसनल बुक ट्रष्टले अनेकन् भाषामा यसलाई प्रकाशित गरेको छ। साँच्चकै अनुपमजीको यो कृति अनुपम नै छ। उहाँको यस कृतिबाहेक अन्य थुप्रा पुस्तक-पुस्तिका पनि छापामा आएका छन्। र, यथार्थमा भन्नुपर्दा ती सबै चर्चित, प्रशंसनीय एवं अब्बल खालका नै छन्। यो सबैलाई थाहा भएकै कुरा हो।

South Asian Dialogues on Ecological Democracy (SADED) दिल्लीका संयोजक तथा समाजवादी नेता विजय प्रताप, यस पुस्तकका लेखक अनुपम मिश्र र प्रिय भाइ विरोध बोहराले यो पुस्तक नेपालीमा अनुवाद गर्न दिनुभएको हो। यसै पनि अनुवाद विधा एउटा कठिन कार्य हो। यो बुझदावुभूदै पनि मैले यसमा हात हालैँ। उपर्युक्त हिन्दी पुस्तकमा थुप्रै स्थानीय शब्दहरू छन्। यसो हुँदा भनै कठिनाइ महसुस गरैँ। सकेजति ती शब्दहरूलाई कोष्ठ ‘()’ ‘यानि’ तथा ‘अर्थात्’ आदि तरिकाले पनि पस्किने धृष्टता गरेको छु। कहीं कतै गल्ती भए, त्यो मेरै कमजोरी हो। दोस्रो संस्करणमा सच्याउने बाचा गर्दै क्षमा मार्ग चाहन्छु।

एक जमाना थियो। तिनताका जतातै पानीको समस्या थियो। हिजोआज पनि यो समस्या भनै टड्कारो रूपमा देखिए छ। र, निकट भविष्यमा यस समस्याले अभ विकराल रूप लिने निश्चित छ। यसो हुँदा पोखरीको प्रासङ्गिकता सधैँभरी रहिरहने कुरा प्रस्त छ। अभ भन्नुपर्दा भन्नुपछि भन् पोखरीको महत्त्व बढेर जाने पक्कापक्की नै छ। यसैले यस दिशामा सजग र सचेत भएर सरकार, सङ्घसंस्था र व्यक्ति आदि लागिपरेमा अलिकति भएपनि पानीको हाहाकार समाप्त हुनेछ। यसमा कुनै शङ्का छैन।

कुनै बेला खासगरी नेपालको तराई क्षेत्रमा प्रशस्त पोखरीहरू निर्माण गरिन्थ्ये। ती पोखरीको मिन्दाभिन्दै कार्यमा प्रयोग गरिन्थ्यो। सामान्यतः त्यतिबेला पोखरीले सिँचाइ, खानेपानी, नुहाइधुवाइ र गाईबस्तुलाई चाहिने पानीको गर्जो टारेको थियो। यसका अतिरिक्त पर्यावरण र प्राकृतिक सौन्दर्यताका लागि पनि पोखरीहरू प्रसिद्ध थिए। पूजापाठ र तीर्थस्थलका रूपमा पनि ती चिनिएकै थिए। अझैसम्म त्यहाँ ती पोखरी देख्न सकिन्छ। त्यस्तै काठमाण्डौ उपत्यका लगायत देशका अरू कितिपय भूभागमा पनि थुप्रै पोखरी

भएको स्पष्ट छ । ती सबैको बारे लेखिएको अनुसन्धात्मक पुस्तक छ वा छैन त्यो त थाहा छैन, तर पोखरीवारे अन्वेषण गर्न चाहने र जानकारी लिन खोजे पाठकका निम्ति यो पुस्तक ‘पोखरीको प्रासङ्गिता’ सहयोगी र उपयोगी हुनेछ भन्ने अपेक्षा गरेको छु ।

अनुपम मिश्रले पानीबारे हिन्दीमा प्रसिद्ध पुस्तक ‘आज भी खरे हैं तालाब’ लेख्नुभएको छ । मैले त्यही पुस्तक नेपालीमा ‘पोखरीको प्रासङ्गिकता’ लेखेर अरूलाई बाँड्ने, पढ्ने र हेर्ने अवसरको चाँजो मिलाएँ । यो अनुपम मिश्रज्यूकै अथक साधनाको प्रतिफल हो । अनुवादको कार्य भनेको एकले अर्कोवाट लिने र धेरैमा बाँड्ने नै हो । अनुवादका माध्यमबाट टाढाटाढासम्म संवाद र सम्पर्क अनि एक भाषालाई अर्को भाषामा विकसित र विस्तारित गर्नु यसको मुख्य ध्येय एवं कार्य हो । किनभने अनुवाद आवश्यक र उपयोगी विधा मानिन्छ । यसले यसका बारेमा विद्वान गेटेको बडो सान्दर्भिक कथन छ, “अनुवाद सबै कार्यभन्दा अत्याधिक महान कार्य हो ।” वर्तमान युगलाई ध्यानमा राखेर उहाँले उक्त भनाइ अधि सार्नुभएको कुरा छर्लङ्ग हुन आएको छ ।

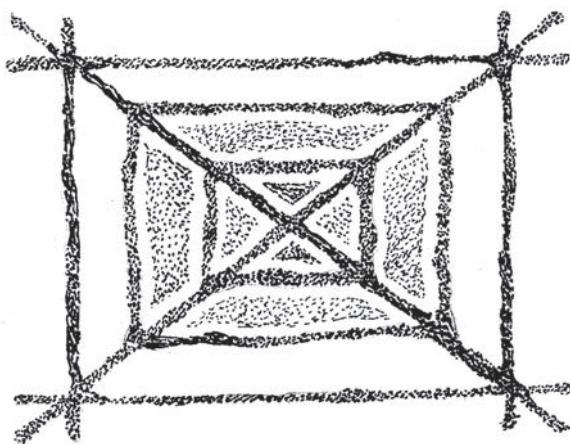
नेपाली र हिन्दी भाषा एकापसमा निकटतम् सम्बन्ध राख्छन् । यो भाषा भारोपेली परिवारको देवनागरी लिपिमा आधारित छ । यी दुई भाषा साँस्कृतिक, भौगोलिक र धार्मिक एकरूपताका कारण समतुल्य रहेको देखिन्छ । नेपाली भाषा नेपाल, भूटान र भारतमा ५ करोड जितिले बोल्ने, लेख्ने र पढ्ने भाषा हो । ‘पोखरीको प्रासङ्गिकता’ नेपालीमा मलाई अनुवाद गर्ने यो अवसर जुराइदिने आदरणीय विजय प्रताप, यसका लेखक श्रद्धेय अनुपम मिश्र र प्रिय भाइ विरोध बोहराप्रति म ज्यादै आभारी छु ।

यस कृतिमा आफ्नो विचार लेखी उत्साह र प्रेरणा बढाइदिनुहुने नेपालका प्रथम पूर्व राष्ट्रपति सम्माननीय रामवरण यादवप्रति कृतज्ञता ज्ञापन गर्दछु । नेपालीमा अनुवाद भएर यो पुस्तक प्रकाशन हुने भएकोले प्रकाशनमा सहयोग गर्ने SADED भारत र नेपालका सबैलाई शुभकामना दिनुभएकोले उहाँलाई धन्यवाद ज्ञापन गर्दछौं । यस पुस्तकमा आफ्ना गहकिला र सान्दर्भिक विचार पस्केर समाजवादी नेता तथा दक्षिण एसियाली हरित स्वराज संवादका संस्थापक विजय प्रतापले यसको महत्त्व बढाइदिनु भएकोले उहाँप्रति कृतज्ञता व्यक्त गर्दछु । यस्तै वरिष्ठ पत्रकार एवं प्रसिद्ध लेखक श्री चन्द्रकिशोरज्यूले यस पुस्तकको भूमिका ‘अनुपम, पोखरी र नेपाल सरोकार’ मार्फत महत्त्वपूर्ण र उपयोगी कुरा लेख्नुभएको छ । उहाँलाई आभार प्रकट गर्दै धेरै-धेरै धन्यवाद । यसैगरी यस अमूल्य कृतिमा परोक्ष वा अपरोक्ष रूपमा सहयोग पुऱ्याउनुहुने मेरा मित्र डा. उद्धव प्याकुरेलप्रति हार्दिक धन्यवाद व्यक्त गर्न चाहन्छु । यसका साथै अनुवाद लेखन कार्यमा सहज वातावरण बनाइदिने मेरी गृहलक्ष्मी उमा थापामा धन्यवाद । यस्तै टड्न कार्यमा किति फिँजो नमानी लगनशील भएर खट्नुहुने बहिनी भानु बोहरालाई मुरीमुरी धन्यवाद छ । अन्तमा नेपाल-भारत SADED का सम्पूर्ण साथीहरूले गर्नुभएको सहयोगको निम्ति साधुवाद ।

मझसिर १५, २०७१
काठमाडौं, नेपाल

- पदम बहादुर थापा

पोखरीको | श्रृं
प्रासङ्गिकता |

स्थीता कण्डको एउटा अर्को रूप

विषय - सूची

पोखरीको डिलको इतिहास	१
फेदेखि टुप्पासम्म	६
संसार सागरको नायक	१३
सागरको आगर	२८
स्वच्छ सोचको समाज	४१
सहस्रनाम	५०
झुट्टो ठहरिएको मृगतृष्णा	६०
पोखरी र धर्म स्वभाव	७५
पोखरीको प्रासङ्गिकता	८३

पोखरीको डिलको इतिहास

‘राम्रा-राम्रा कामहरू गरिरहनू’। राजाले यो कुरा कुडनलाई भनेका थिए। कुडन एउटा किसान थियो। उसका तीनजना भाइहरू थिए। उनीहरूका नाम बुढान, सरमन र कौँराइ थियो। यसरी उनीहरू जम्माजम्मी चार दाजुभाइहरू थिए। विहान सबैरै उठेर उनीहरू खेतमा काम गर्न जान्थे। दिउँसो कुडनकी छोरीले उनीहरूलाई खाना ल्याउने गर्थी।

एक दिनको कुरा हो। कुडनकी छोरी खेततिर जाई थिई। बाटोमा एउटा चुच्चो ढुड्गो थियो। ऊ त्यसमा नराम्ररी ठोक्किर्ई। ऊ रिसले आगो भई। उसले आफ्नो हाँसियाले त्यसलाई उखाल्ने कोशिश गरी। तर के थियो र, यत्तिकैमा उसको फलामको त्यो हाँसिया ढुड्गो छुनेवितकै सुन भइहाल्यो। त्यसपछि यस कथाका घटनाहरू लम्बिदै जान्छन्। र, ती बडो तीव्र गतिका साथ बदलिरहन्छन्।

त्यो ढुड्गो लिएर त्यो केटी कतै नहेरी सरासर खेत आइपुग्छे। उसले सारा कुरा बाबु र काकाहरूलाई एकै सासमा सुनाउँछे। यो कुरा सुनेर चारैजना छक्क पर्छन्। उनीहरू तुरन्तै घर फर्किन्छन्। यो कुनै साधारण ढुड्गो होइन। यो त पारस हो भन्ने कुरा उनीहरूले बुझिसक्छन्। घर पुगेर उनीहरूले पारसले फलामका सामग्रीहरू छुवाउँछन्। र, फलाम छुनासाथ ती सबै सुन हुन्छन्। यो देखेर उनीहरूका आँखा चम्किन थाल्छन्। तर त्यो चम्काइ धेरै वेर टिक्कैन। ढिलोचाँडो यो कुरा राजाकहाँ पुगेर पारस र सुन कब्जा हुन्छ कि भन्ने कुडनको सोचाइ हुन्छ। उसको मनमा यस्तै कुरा खेलैछन्। योभन्दा त वरु आफै गएर राजालाई सबै कुरा भन्नु वेस होला भन्ने उसले ठान्छ।

कुडन सोभै राजदरवार पुग्छ। उसले राजालाई सत्य कुरा बताउँछ। आफूसँग भएको पारस र जेजति सुन छ, ती सबै राजालाई दिने कुरा गर्दै। तर राजाले पारस र सुन केही पनि लिईनन्। उनले कुडनको कुरा सुनेर उसलाई यसरी भन्छन्, “जाऊ, यिनवाट राम्रा-राम्रा कामहरू गरिरहनू, पोखरीहरू

बनाउँदै रहनू ।” ‘कथा लम्बिंदै जान्छ । अब कथाले कोल्टे फेर्दै । यसरी पारसले फलामलाई नछुवाएर समाजलाई छुवाउने कथा बनिदिन्छ ।

यो सत्य कथा हो वा ऐतिहासिक हो, थाहा छैन । तर भारतको मध्य भूभागको एउटा धेरै ठूलो भेगमा यस कथाले इतिहासलाई चुनौती दिईछ । त्यहाँका मानिसहरू यसमा रम्दै आएका छन् ।

त्यहाँ पाटन भन्ने एउटा ठाउँ छ । हिजोआज पनि त्यस क्षेत्रमा चारवटा ठूलाठूला पोखरीहरू पाइन्छन् । ती पोखरीले यस कथालाई लज्जाबोध गराउने काम गर्दैछन् । ती चारवटै पोखरीका नाम यिनै चारभाइका नामबाट राखिएको छ । बूढागरमा बूढा सागर छ । मझगवाँमा सरमन सागर छ । कुआँग्राममा कौराई सागर छ । यस्तै कुण्डम गाउँमा कुण्डम सागर छ ।

सन् १९०७ तिरको कुरा हो । राजपत्रका माध्यमले यस देशको व्यवस्थित इतिहास लेख्ने निर्णय गरियो । त्यसपछि एकजना अड्ग्रेज यस कामका निम्नित त्यहाँ पुगे । उनले धेरैका मुखबाट यो कथा सुनेका थिए । उनले ती चारैवटा ठूलाठूला पोखरीहरू निरीक्षण गरे । सरमन सागर निकै ठूलो थियो । त्यसविपरि तीनवटा ठूलाठूला गाउँहरूले यस पोखरीलाई आ-आफ्नो नामले भाग लगाउने गर्दथे । त्यो विशाल पोखरीले तीनवटै गाउँलाई जोड्ने काम गर्दथ्यो । सरमन सागरजस्तै तिनको स्मरण गरिन्थ्यो । इतिहासले सरमन, बुढान, कौराई र कुडनलाई भुसुक्कै बिस्यो । तर यिनीहरूले नै पोखरी बनाएर इतिहास रचेका थिए ।

पोखरीको आगौर (पानीको मुहान)मा
बनाइएको एउटा स्तम्भ

देशको बीच भूभागमा यस्तो काम भएको थियो । यो कामको कथा पढेर वा सुनेर सबैको मनमा ढुकढुकी हुन्छ नै होला । यस कामको गाथा उत्तर-दक्षिण र पूर्व-पश्चिम चारै दिशामा फैलिएको छ । यही कथासित जोडिएका अरू सयाँ-हजारौं पोखरीका कथाहरू पनि भेटिन्छन् । ती सबैको कुनै ठीक गन्ती त पाइँदैन । ती अनगन्ती पोखरीलाई गन्नेहरूको खासै महत्त्व पनि छैन । पोखरी बनाउने मानिस आइरहे । र, ती बन्दै पनि गए । यही नै महत्त्वपूर्ण कुरा हो ।

पोखरी बनाउने थरीथरीका मानिसहरू थिए । कोही राजा थिए त कोही रानी थिइन् । कुनै पोखरी साधारण गृहस्थले बनाए भने कुनै विधवाले बनाइन् । यस्तै कुनै पोखरी असाधारण साधुसन्तले बनाएका थिए । यस्ता पोखरी बनाउनेलाई महाराज वा महात्मा भनिन्थ्यो । त्यतिखेरको समाज कृतज्ञ समाज थियो । र, त्यो समाजले यस्ता पोखरी बनाउनेलाई अमर बनाउने गर्थ्यो । अरूले पनि पोखरी बनाएर समाजप्रति आफ्नो कृतज्ञता व्यक्त गर्दथे ।

यस सम्बन्धमा समाज र यसका सदस्यबीच बडो राम्रो तालमेल थियो । यो कुनै सानोतिनो कुरा थिएन । एकक्षणका निम्ति महाभारत र रामायण कालका पोखरीका कुरा बिसौँ । पाँचौं शताब्दीदेखि पन्धौं शताब्दीको कुरा हो । तिनताका देशका हरेक भेगमा पोखरीहरू धमाधम बन्दै थिए । यस तथ्यलाई निर्धक्क भएर भन्न सकिन्छ । एक हजार वर्षसम्म पोखरी बनाउने काम निर्बाध गतिले भइरह्यो । तर पन्धौं शताब्दीपछि केही कारणवश यस काममा ढिलासुस्ती भयो । तर त्योबेला पनि पोखरी बनाउने काम पूर्णतः समाप्त भएन । समाजले यो काम बडो व्यवस्थित तरिकाले गर्दथ्यो । अठारौं र उन्नाइसौं शताब्दीसम्म पनि ठाउँठाउँमा पोखरीहरू निर्माण हुँदै थिए ।

तर पछि पोखरी बनाउने मानिस विस्तारै घट्दै गए । केही गन्ने मानिस त अवश्य थिए । तर जति पोखरी थिए, त्यस हिसाबले यिनको सङ्ख्या निकै कम थियो । अझ भन्नुपर्दा उनीहरूको स्थिति कमजोर पनि थियो । यसले ती पोखरीको गन्ती कहिल्यै पनि पूरा हुन सकेन । त्यसपछि कहिलेकाही मात्रै पोखरीको गन्ती भएको देखिन्छ । तर ती गन्तीद्वारा सम्पूर्ण चित्र भने पक्कै प्रस्तुत गर्न सकिन्छ ।

कुनैबेला ती सबै पोखरी टम्म भरिएका हुन्थे । तर पछि ती सुक्दै गए । यिनै सुकेका पोखरीलाई यहाँ तथ्याङ्कका रूपमा प्रस्तुत गर्ने कोशिश गरिएको

छ। अब प्रश्न उठँछ। यो काम कहाँ र कतावाट गर्ने ? फेरि एकपटक देशको मध्य भागतिर नै फकैँ।

हिजोआज रिवा भन्ने एउटा जिल्ला छ। यही जिल्लामा स्थित एउटा गाउँ छ। त्यो गाउँको नाम जोडौरी हो। यहाँको जनसङ्ख्या लगभग २५०० जति छ। तर त्यहाँ १२ वटा पोखरीहरू छन्। त्यसको नजिकै ताल मुकदेन भन्ने एउटा सानो गाउँ छ। त्यस गाउँमा करिव १५०० जति मानिसको बसोबास छ। त्यहाँ १० वटा पोखरीहरू छन्। औसत निकालेर हेरैँ। यतिखेर पनि त्यो गाउँका १५० मानिसलाई एउटा राम्रो पोखरीको प्रबन्ध गरिएको छ। ती पोखरी बनाउनेताका त्यहाँको जनसङ्ख्या भन् थोरै थियो होला।

त्यहाँ वर्षाको पानीको प्रत्येक थोपा संरक्षित गरिन्थ्यो। सबैको जोड यही कुरामा हुन्थ्यो। र, सङ्कट परेको बेला वरिपरिका क्षेत्रमा त्यो पानी बाँड्ने पनि गरिन्थ्यो। यसरी वरुण देवताको प्रसाद सम्फेर आफ्नो अञ्जुलीमा राख्ने काम गरिन्थ्यो।

प्रसाद कम भए त्यहाँ एक थोपा पानी खेर जान दिइदैनथ्यो। भारतको राजस्थानमा सबभन्दा कम पानी पर्दछ। योभन्दा पनि थार मरुभूमि सबभन्दा सुख्खा क्षेत्र हो। त्यहाँ हजारौं गाउँहरू छन्। ती सबै गाउँका नामहरू पोखरीका आधारमा नै जुराइएका छन्। त्यहाँ गाउँका नामसित सर जोडिएको हुन्छ, सर अर्थात् पोखरी। सर छैन भने गाउँ नै कहाँ हुने ? यहाँ त पोखरी गन्तुको साटो गाउँ गने भो। र, यस जोडमा २ वा ३ ले गुणा गरेर हेनुहोस्।

जनसङ्ख्या बढौ जाँदा शहर बने। त्यतिखेर ती शहरमा पानी पैचो ल्याइएन। अरू ठाउँबाट पानी मागेर वा चोरेर ल्याइएन। गाउँजस्तै शहरले पनि आफै स्वयं पानीको व्यवस्था गर्थे। अरू शहरका कुरा पछि गराँला। पहिले दिल्लीकै कुरा गराँ। कुनैबेला त्यहाँ लगभग ३५० वटा साना-ठूला पोखरीहरू थिए। सबैले यो बुझेकै कुरा हो।

गाउँबाट शहर हुँदै राज्यतिर लागौँ। फेरि एकपटक रिवातिरै फकैँ। यसलाई पिछिडिएको क्षेत्र भनिन्छ। पछिल्लो शताब्दीमा त्यहाँ जम्माजम्मी ५००० पोखरीहरू थिए।

अब दक्षिणकै कुरा गराँ। भारत स्वतन्त्र हुनुभन्दा लगभग एक शताब्दी अघिको कुरा हो। त्यतिखेर मद्रास प्रेसिडेन्सीमा ५३,००० पोखरीहरू थिए। त्यहाँ सन् १८८५ मा १४ जिल्लामा मात्रै करिव ४३,००० पोखरीमा काम हुँदै

थियो । कुनैबेला मैसुर राज्यलाई उपेक्षा गरिएको थियो । यो कुरा सन् १९८० को हो । त्यतिखेर त्यहाँ लगभग ३९,००० पोखरीहरू थिए । र, ती यावत् पोखरीले मानिसको सेवा गरेकै थिए ।

सारा तथ्याङ्कहरू यताउता छारिएका छन् । ती सबै तथ्याङ्कलाई सङ्कलन गर्नुपर्दछ । अनि भन्न सकिन्छ, यस शताब्दीको प्रारम्भसम्म असारको पहिलो दिनदेखि भदौको अन्तिम दिनसम्म ११ देखि १२ लाख पोखरीहरू टम्म भरिएका हुन्थे । र, ती पोखरीले आउने जेठसम्म वरुण देवताको प्रसाद बाँडिरहन्थे । किनभने त्यतिखेर मानिसले राम्रा-राम्रा कामहरू गरिरहन्थे ।

फेददेखि टुप्पासम्म

आज साइत हेर्नु र सोध्नु नपर्ने ग्यारस (यसलाई तिहार पछिको ठूलो एकादशी अर्थात् हरिवोधनी एकादशी पनि भनिन्छ) हो । यस दिनमा कुनै काम गर्दा कसैलाई नसोधी गर्न सकिन्छ । देवता व्युतिसकेका हुन्छन् । उनले सबै कुरा स्वीकार गरिसकेका छन् । यसैले राम्रो कामको निम्नित कसैलाई सोध्नु र साइत जुराउनु पर्दैन । तैपनि सबैजनाको भेटघाट र सम्पर्क भइरहेकै हुन्छ । सबैसित सोधनी हुँदैछ । आज एउटा नयाँ पोखरी निर्माण गर्ने कुरा छ ।

अब एउटा पोखरी निर्माण होला र पोखरीको डिलदेखि पानी भर्ने सम्पूर्ण विवरण पाइएला भन्ने कुरा पाठकको होला । मैले आफै यस्ता विवरण खोज्दैछु । तर कहीं कतै पाइनँ । कैयाँ शताब्दीदेखि पोखरीहरू बनाइदैछन् । र, ती हजारौंको सद्भ्यामा बनेका पनि छन् । त्यहाँ पोखरी बनाउने विवरण फेला नपार्दा अलि खल्लो लाग्छ । तर यही नै सबभन्दा सहज स्थिति हो । ‘पोखरी कसरी बनाउने’ भन्नुको सद्वा चारैतिर ‘पोखरी यसरी बनाउने’ चलनचल्ती थियो । तैपनि ससाना कुरा जोड्ने हो भने पोखरी बनाउने एउटा सुन्दर नभए पनि कामचलाउ चित्र त अधिल्तिर आउन नै सक्छ ।

.... आज तिहार पछिको पहिलो एकादशी हो । यसैले अब के नै सोध्नु छ र ? सारा कुरा त पहिले नै भइसकेको हुन्छ । पोखरी बनाउने ठाउँ पनि टुड्गो लागिसकेको छ । निर्माणकर्ताका अधिल्तिर थाहा छैन, कति वर्षा विते होलान् । यसो हुँदा त्यहाँ पानी कहाँवाट आउँछ ? भन्ने प्रश्न नै उठ्दैन । त्यहाँ कति पानी आउँछ र त्यसको कति भाग कहाँ छेक्न सकिन्छ ? प्रश्न यो होइन । कुरा सोभगो छ । यो उनीहरूकै हातमा छ । पुस्तौंपुस्तादेखि यिनैमध्ये केही यस्तैले यही काम गर्दै आएका छन् ।

यसै त पोखरी निर्माणका निम्नि दशौँ दिशाहरू खुलेकै हुन्छन् । तैपनि ठाउँ छनोट गर्दा कतिपय कुराको ध्यान दिइन्छ । जस्तै, पोखरी निर्माणाधीन स्थल

गौचरनतिर छ वा ओरालोमा छ ? यस्तै पानी आउने ठाउँको माटो रातो छ कि छैन ? त्यतातिर दिसापिसाब आदिका निम्ति मानिस जान्छन् कि जादैनन् ? सिनु फाल्ने ठाउँ पनि छ कि ? यस्ता सबै कुराको ख्याल गरिन्छ ।

अभ्यासवाट अभ्यास बढ्ने गर्दछ । अभ्यस्त आँखाले कुराकानी गर्दा सुनेको र छानेको आगौर (पानीको मुहान) लाई एकपल्ट नियालेर हेर्ने काम गरिन्छ । यहाँ पुगेर आगौरको सरसफाई र सुरक्षाको बन्दोबस्त गरिन्छ । आगर (पोखरीको पानी) को स्वभावलाई निरीक्षण गरिन्छ । पाल (पोखरीको डिल) कति अग्लो र चाक्लो हुने ? पोखरी टम्म पानीले भरियो भने त्यसलाई संरक्षण गर्ने अपरा (बढी भएको पानी संरक्षण गर्ने एक किसिमको ढाँचा) कहाँ बनाउने हो ? यस्ता कुराको पनि अड्कल काटिन्छ ।

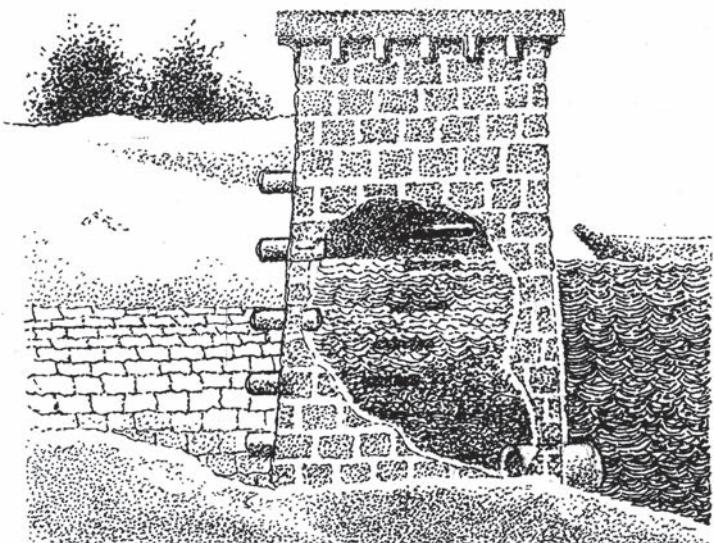
त्यहाँ सबैजना जम्मा भइसकेका छन् । अब शुभकार्यमा ढिलो किन गर्ने ? राम्ररी माँझिएको थाल सजाइएको छ । सूर्यका किरणले त्यसलाई भन् चम्काउदैछ । त्यहाँ जलले भरिएको एउटा लोटा छ । यस्तै त्यहाँ वेसार र चुन मिसाएर बनाइएको बुकुवा छ । वेसार, अक्षता तथा रातो माटोको एउटा पवित्र डल्लो पनि छ । भूमि र जलसम्बन्धी स्तुतिका श्लोकहरू वाचन गरिंदैछ । ती श्लोकहरू ध्वनिमा विस्तारै बदलिंदैछन् ।

वरुण देवताको स्मरण गरिन्छ । पोखरी चाहे जहाँ खने पनि देशका हरेक नदीको नाम लिइदैछ । श्लोकको ध्वनि माटो खन्दा निस्किने कोदालोको आवाजका साथ थामिन्छ । पाँचजनाले पाँचवटा च्यापा माटो खन्छन् । दश हातले त्यो उठाएर पोखरीको डिलमा राख्छन् । डिल यहाँ नै बनाइन्छ । सखर बाँडिन्छ । साइत जुराइएको छ । आँखावरिपरि बसेको पोखरीको पूरै चित्र कोदालोले निशान लगाएर जमिनमा उतारिएको छ । च्यापा कहाँ खन्ने ? र, पोखरीको डिलभन्दा कति पर खन्ने हो ? च्यापा कहाँ-कहाँ राख्ने हो ? यस्तै विचारविमर्श गरिन्छ । ताकि पोखरीको डिलको ठीक तल यति गहिरो नहोस् कि पोखरीको डिल पानीको घनत्वले कमजोर हुन लागोस् ।

ठूलो एकादशीमा यति त भइहाल्यो । तर कुनै कारणवश त्यस दिन काम सुरु हुन सकेन भने फेरि साइत हेराउने काम गरिन्थ्यो । साइत हेराइएन भने स्वयं साइत निकालिइन्थ्यो । गाउँ र शहरका घैरपिच्छे पात्रो हुन्छ, नै । हिजोआज पनि कुवा, बावडी (कुण्ड वा ताल) र पोखरी बनाउने साइत अरू

अनेक कुराका साथ हेरिन्छ, सम्भाउने गरिन्छ : “हस्त, अनुराधा तीनों उत्तरा, शतभिषा, मधा, रोहिणी, पुष्य, मृगशिरा, नक्षत्रहरूमा मङ्गलबार, बुधबार, विहीबार तथा शुक्रबारमा कार्य प्रारम्भ गर्नुहोस् । तर चतुर्थी, नवमी एवं चतुर्दशी तिथि त्यागनुहोस् । शुभ लगानमा गुरु र बुध बलियो होस्, पाप ग्रह निर्वल होस् । शुक्रबारको चन्द्रमा जलचर राशिगत लगान वा चतुर्थ होस्, गुरु, शुक्र अस्त नहोस् । भनिन्छ, भद्रा छैन भने पोखरी खनाउनु शुभ हुन्छ ।”

हेरिओआज हामीमध्ये धेरैजसोलाई यी विवरणवाट दिनका केही नामहरू थाहा छ । तर यतिखेर पनि समाजको एउटा ठूलो तप्काको मनको घडी यही घडीसित जोडिएको छ । केही अधिसम्म त पूरै समाज यही घडीबाट चल्ने गर्दथ्यो ।

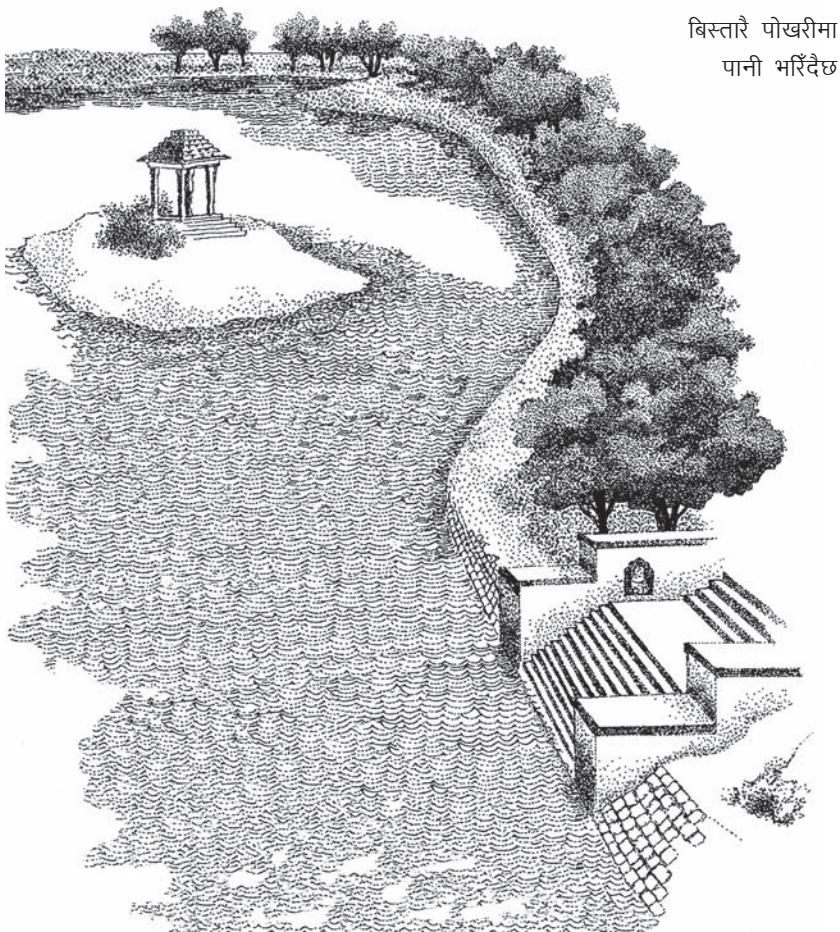

पोखरीको
डाट (बिर्को)

पोखरीको टुइगो लागिसकेको छ । मानिसहरू फकिर्दैछन् । एकदुई दिनपछि, सबैको सुविधा हेरेर फेरि काम थालिनेछ ।

यसबीच अभ्यस्त भएका आँखाहरू फिर्मिकैनन् । पोखरी कति ठूलो छ ? कति काम छ ? कति मानिस खट्लान् ? कति औजार चाहिन्छ ? कति मुरी माटो खनिन्छ ? पाल (पोखरीको डिल) मा माटो कसरी राख्ने ? खनेको माटो

तसला, बाटा, फरुवा, डालोबाट ओसार्ने वा भारी बोक्ने गधा पनि चाहिन्छ ? यस किसिमका प्रश्नहरूको ओझोरो नै चल्छ । माटोको केकति काम कच्ची वा पक्की गर्ने ? यस्तै चुन र ढुङ्गा केकति चाहिन्छ ? माटोको कच्ची काम पक्की गर्नुपर्दछ । यस्तै ढुङ्गा र चुनको पक्की काम कच्ची नरहोस् । यस्तै प्रश्नहरू एकपछि अर्को तेर्सिरहन्छन् । र, अभ्यस्त मनका गहिराइमा यी प्रश्नहरू शान्त हुँदै जान्छन् । सयाँ मुरी माटोको काम निकै भारी काम हो । खेर गएर बगिरहेको पानी छेक्नुपर्दछ । यसका निमित मनाउनुपर्ने छ । हो, पानीसित खेल्ने काम आगोसित खेलेजत्तिकै हुन्छ ।

भ्रयाली पिटिन्छ । भ्रयाली बजेको आवाज सुनेर सबै गाउँले हरू पोखरीमा जम्मा हुन्छन् । उनीहरूले राजीखुसीका साथ सार्वजनिक श्रमदान गर्दछन् । उनीहरू सबै एकसाथ आउँछन् र सँगसँगै घर फर्किन्छन् । यही रीतले त्यहाँ काम गरिन्छ ।

सयाँजनाले माटो खन्ने काम गर्दैछन् । यस्तै कैयौँले पोखरीको डिलमा माटो राख्छन् । विस्तारै पहिलो डिलको चौडाइ सिद्धिन्छ । एउटा स्तर उक्सेको देखिन्छ । फेरि त्यसलाई थिच्ने काम सुरु हुन्छ । गोरुले पनि काम गर्दैछन् । चारवटा तीखा खुरमा गोरुको पूरै भार पर्दछ । पहिलो डिलको चौडाइ पूरा भयो भने माटोको दोस्रो तह हाल्न थालिन्छ । हरेक डिलको चौडाइमा आवश्यक पानी दिइन्छ । यो काम पनि गोरुले नै गर्दैछन् । बडो तत्परतासाथ सयाँ हातहरू चलिरहेकै हुन्छन् । पोखरीको डिलको चौडाइ बडो धैर्यका साथ विस्तारै माथि सँदै जान्छ ।

अधिसम्म कोदालोको अस्पष्ट रेखा थियो । अब त्यो रेखा माटोको स्पष्ट भाग बनिसकेको छ । कतै यो सोभो छ भने कतै बाङ्गी दैछ । आगौर अर्थात् मुहानबाट आउने पानी पोखरीको डिलमा वेगका साथ वेस्सरी बग्न सक्छ । यसले त्यो पनि त्यस्तै मजबुतीका साथ बनाइएको हुन्छ । यसलाई कोहनी (कुहिनो) भनिन्छ । र, यहाँनेर पोखरीको डिल हाम्रो कुहिनोजस्तै मोडिन्छ ।

पोखरी बनाउने ठाउँ गाउँनजिकै छ भने मानिस खाना खान घर जान्छन् । तर त्यो ठाउँ टाढा छ भने खानाको व्यवस्था पनि त्यहाँ हुन्छ । दिनभरि नै सखर मिसाइएको गुलियो पानी अर्थात् सर्वत पनि त्यहाँ पाइन्छ । पानीको काम प्रेमको काम हो, पुण्यको काम हो । यसमा अमृतजस्तो मीठो पानी नै खुवाउनुपर्दछ । अनिमात्र अमृतजस्तो पोखरी बन्दछ । यसरी पोखरी बन्दू भन्ने आशा र विश्वास सबैले गरेका हुन्छन् ।

पालले नै यस अमृतसरको रक्षा गर्दछ । पाल पालकबाट बनेको शब्द हो । यसले पाल नै पोखरीको पालक हो । त्यसलाई तल कति चाक्लो ? कति अग्लो र माथि कति चौडाइ गर्ने ? यस्ता प्रश्न गणित र विज्ञानको विषय हुन पाउँदैनन् । अभ्यस्त आँखाका सहज गणितलाई कसैले नाप्न नै खोज्यो भने जगको चौडाइभन्दा उचाइ आधा हुन्छ । र, पूरै बन्यो भने माथिको चौडाइ कुल उचाइभन्दा आधा हुन्छ ।

अलिअलि गर्दै पोखरीमा पानी भरिंदैछ । माटोको कच्चा काम पूरा हुँदैछ । अब पालो पक्का कामको आउँछ । चुनको आगो निभाइसकिएको छ । गरट लागिसकेको छ । अब गारो तयार हुँदैछ । सिलावटहरू (दुड्गाको काम गर्नेहरू) दुड्गाको गारो लगाउन व्यस्त छन् । पालले पोखरीको रक्षा गर्दछ । यसलाई पनि रक्षा गर्ने नेष्टा बनाइनेछ । नेष्टा अर्थात् त्यो ठाउँ जहाँवाट पोखरीको अतिरिक्त पानी पाललाई नोक्सान नगरेर बर्ने गर्दछ । कुनैबेला यस शब्दलाई निसृष्टि, निस्तरण वा निस्तार भनिन्थ्यो । पोखरी बनाउने मानिसका जिब्रोवाट घिसिँदै यो नेष्टा हुन पुग्यो । यो शब्द निकै शक्तिशाली शब्द भएको छ । युगाँदेखि यसको एउटा मात्रा पनि विग्रेको छैन ।

नेष्टा पोखरीको डिलको उचाइभन्दा अलिकति तल हुन्छ । यसले डिल भत्किनुअधि नै पानी बराउन सक्छ । जमिनभन्दा यसको उचाइ डिलको उचाइको अनुपातअनुसार निर्धारण गरिन्छ । यसको अनुपात लगभग १० र ७ हातको हुन्छ । डिल र निकासको काम सकिन्छ । र, यसरी पोखरी तयार हुन्छ ।

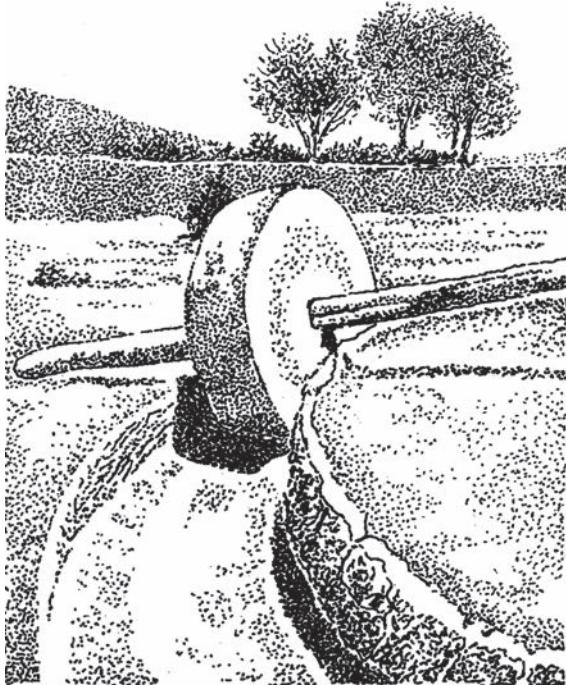
आगौरको सारा पानी आगरमा जमिन्छ । एकपटक फेरि आगौर र आगरको निरीक्षण गरिन्छ । यो आगरको क्षमता आगौरबाट आउने पानीभन्दा धेरै हुन्छ, कि थोरै ? भनेर जाँच्ने काम गरिन्छ ।

अब अन्तिमपटक दमाहा बज्दैछ । काम त सम्पन्न भइसकेको छ । आज फेरि सबैजना पोखरीको डिलमा जम्मा हुन्छन् । जुन काम ठूलो एकादशीमा सङ्कल्प गरिएको थियो । आज त्यो काम पूरा भएको छ ।

मात्र आगौरमा पर्खाल लगाउने र पालमा घटोइया बावा (घाटे देवता) को प्राण प्रतिष्ठा हुन बाँकी छ । पोखरीको स्तम्भमा गणेशजी विराजमान छन् । र, तल नागराज छन् । घाटे बावाले घाटमा बसेर पूरै पोखरीको रक्षा गर्नेछन् ।

अब सामूहिक भोज यहाँ नै हुन्छ । सुन्दर र बलियो पोखरीको डिलले पोखरी घेरिएको छ । टाढाबाट हेर्दा यो एउटा थालजस्तै देखिन्छ । यसलाई बेनामीहरूले बनाएका हुन् । आज प्रसाद बाँडेर यसको सुन्दर नाम पनि जुराइनेछ । र, यो नाम कुनै कागजमा नलेखिएर मानिसका मनमस्तिष्कमा लेखिनेछ ।

तर नामका साथ काम समाप्त हुँदैन । हस्ता नक्षत्र लाग्नेवित्तकै वर्षाको सिमसिमे पानी पर्नेछ । अनि सबैजना पोखरीमा भेला हुनेछन् । अभ्यस्त भएका आँखा आजै कसीमा उत्रिन्छ । कोदालो, फरुवा, बाँस र लट्ठि लिएर मानिस पाल (पोखरीको डिल) मा घुम्दैछन् । बडो युक्ति लगाएर एकएक गरी पाल उठेको छ ।

चूनकरले गरेको काम
पक्का गरिरहेको गारट

यो पनि पहिलो भरी नखेपी मजबुत हुँदैन । पानी परेर पनि त्यो पाल धस्सिन सकछ, भत्किन र चिरा पर्न सकछ । त्यहाँ मुसाको दुलो बन्न पनि कति नै बेर लाग्ला र ! मानिस पालमा हिँडिरहेका छन् । उनीहरूले बाँस र लट्टीले त्यहाँ भएका प्वालहरू पुर्दैछन् ।

चुनकरले गरेका कामलाई गरटले पक्का गर्दैछ । हिजो जसरी पाल (पोखरीको डिल) विस्तारै अर्पिलदै थियो, आज त्यसरी नै पोखरीमा पानी बढ्दैछ, भरिदैछ । त्यो पानी पूरै आगौरवाट बगेर आउदैछ ।

सिमट-सिमट जल भरहिं तलावा ।
जिमी सदगुण सज्जन पहिं आवा ।

पानीले बेनामीहरूको पुकार स्वीकार गरिसकेको छ ।

संसार सागरको नायक

बेनामीहरू को थिए ?

सर्याँ-हजाराँ पोखरीहरू एकासि
शून्यबाट बनेका होइनन् । त्यसका पछाडि
बनाउन लगाउने एउटा व्यक्ति थियो भने
त्यसमा बनाउनेहरू पनि थपिँदै गए । यसरी
एकाइ र दहाइ मिलेर सयकडा र हजार
भइरहन्थ्यो । तर पछिलो २०० वर्षको
कुरा हो । त्यतिखेर एउटा नयाँ किसिमको
थोरबहुत पढाइ हुन थाल्यो । यस्तो पढाइ
गरेको समाजले यी एकाइ, दहाइ, सयकडा
र हजारलाई भुसुक्कै बिर्सियो अर्थात् भनाँ
शून्यमा नै भारिदियो । तर त्यो शून्य फेरि
इकाइ, दहाइ, सयकडा र हजार बनेर
आउन सक्दछ । त्यसअघि यति सारा
पोखरीहरू कसले बनाउँथे ? भन्ने यस
नयाँ समाजको मनमा यति पनि खुलदुली
भएन, उत्सुकता रहेन । आई.आई.टी.
(Indian Institute of Technology)
ले यस्तै काम गर्ने सोचाइका साथ
नयाँ ढाँचा तयार गरेको छ । सिभिल
इन्जिनियरिङ्को व्यवस्था गरिएको छ ।
तर त्यस स्तरमा त्यस कामलाई दाँजेर
हेर्ने प्रयास कहिल्यै गरिएन ।

समाजको गहिराइ नाप्दै
आएका गजधर

नयाँ समाजले आफ्नै गज (३६ इन्च अर्थात् ३ फीट लम्बाइको नाप्ने डण्डी) ले नापेको भए पनि त्योबेला आई.आई.टी. कहाँ थियो ? भन्ने प्रश्न उठ्यो होला । त्यसका निर्देशकहरू को थिए ? कति वजेट थियो ? कति सिमिल इन्जिनियरहरू थिए ? तर उसले यसलाई पुरानो कुरा ठान्यो । पानीको प्रश्नलाई नयाँ तरिकाले समाधान गर्ने बाचा र दावीसमेत गच्यो । गाउँ र टोलबस्तीका कुरा छाडौँ । ठूला शहरका धारामा पनि भने जति पानी आउदैन । यो नै त्यो बाचा र दावीको बकम्फुसे टिप्पणी हो । यतिखेरको समाजको दावीलाई यतिबेलाकै गजले नाप्ने हो भने कहिले दावी साना हुन्छन् भने कहिले गज नै सानो भइदिन्छ ।

यतिखेर यस गजको कुरा यहाँ छोडेर अलिकति पछि फक्कौं । त्योबेलाका बेनामीहरूको निकै नाम थियो । त्यतिखेर पोखरी देशभरि नै बनिरहेका थिए । पोखरी बनाउनेहरू पनि जताततै थिए । यो विधा कतै जातिको स्कुलमा सिकाइन्थ्यो र कतै जातिबाट हटेर समूहमा पनि सिकाउने गरिन्थ्यो । बनाउनेहरू कतै एउटा ठाउँमा बसेका हुन्थे त कतै घुमेर पनि उनीहरूले यो काम गर्दथे ।

गजधर एउटा सुन्दर शब्द हो । गजधरले गज धारण गरेको हुन्छ । उसले त्यही गजको आधारमा पोखरी बनाउने काम गर्दछ । यो शब्द आदरका साथ स्मरण गरिन्छ । हिजोआज राजस्थानका केही भूभागमा यो शब्द प्रयोग गरिरहेछ । गज नाप्ने काममा प्रयोग गरिन्छ । समाजले उसलाई दुई हातको फलामको डण्डी लिएर हिँड्ने मिस्त्री मान्दैन । समाजको गहिराई नाजेलाई गजधरजस्तो पदवी दिइएको छ ।

गजधर वास्तुकार थिए । यिनैले गाउँ, नगर र समाजको नवनिर्माण र व्यवस्थाको जिम्मेवारी निर्वाह गर्दथे । नगर नियोजनदेखि सानातिना निर्माण कार्य गजधरले नै गर्दै आएका थिए । उनीहरूले योजना बनाउँथे । कामको कुल लागत कति लाग्छ ? त्यो पनि उनीहरूले निर्धारण गर्दथे । उनीहरूले त्यसमा लाग्ने सारा सामग्री जुटाउँथे । उनीहरूले यो काम गरेबापत दिन नसक्ने जजमानसित केही मार्गदैनथे । तर जजमानले जे जति दिन सक्थे, गजधरलाई दिन्थे । त्यतिबेला समाजमा यस्ता मनकारी मानिस पनि थिए ।

काम पूरा भएपछि गजधरले पारिश्रमिक पाउँथे । यसबाहेक उनीहरूलाई सम्मान पनि गरिन्थ्यो । सरोपा एक किसिमको पुरस्कार हो । यो पुरस्कार अब सायद सिख परम्परामा मात्रै सीमित छ । धेरै समय वितेको छैन । राजस्थानमा गजधरलाई गृहस्थका तर्फबाट बडो आदरका साथ सरोपा भेटी चढाइने गरिन्थ्यो ।

उनीहरूलाई फेटा बाँधेर सम्मान त गरिन्थ्यो नै । यसबाहेक उनीहरूलाई चाँदी र कहिलेकाहीं सुनका टाँक पनि दिएर ठूलो सम्मान गरिन्थ्यो । राम्रो काम गरेवापत जमिन दिएर उनीहरूको नाममा नामसारी गरिन्थ्यो । फेटा लगाइ दिएपछि गजधरले आफूसित काम गर्ने केही मानिसका नाम भन्ने गर्ने । उनले अघि सारेका नामअनुसार उनीहरूलाई पनि पारिश्रमिकका अतिरिक्त यथाशक्य केही न केही पुरस्कार दिइने गरिन्थ्यो । पोखरी बनिसकेपछि भव्य भोजभतेर चल्न्यो । त्यहीबेला कृतज्ञताको यो भाव विशेष रूपमा देखा पर्दथ्यो ।

गजधर हिन्दु थिए । पछि गएर उनीहरू मुसलमान पनि भए । सिलावट वा सिलावटा नाम गरेको एउटा जाति थियो । यो जाति वास्तुकलामा निकै दक्ष थियो । सिलावट शब्द शिला यानि ढुङ्गाबाट बनेको हो । सिलावट पनि गजधरजस्तै दुवै धर्ममा थिए । जनसङ्ख्याका अनुपातमा यिनको सङ्ख्या काफी थियो । यिनीहरूका आफै बस्तीहरू थिए । यतिखेर पनि राजस्थानका पुराना शहरमा सिलावटपाडा पाइन्छन् । सिन्ध र कराँची क्षेत्रमा समेत तिनका घना बस्तीहरू छन् । गजधर र सिलावटा एउटै काम गर्ने यी दुई नाम कतैकतै एउटै हुन्थे । जैसलमेर र सिन्धमा सिलावटका नायक नै गजधर भनिन्थे । कराँचीमा पनि यिनलाई सम्मान दिइने गरिन्थ्यो । भारत-पाकिस्तान विभाजनपछि मन्त्रिमण्डलमा समेत एकजना सिलावट हाकिम मोहम्मद गजधर मन्त्री भएका थिए ।

सिलावटको एउटा समूह तोमर वंशसम्म जान्थ्यो । र, यो समाज निर्माणको सबभन्दा उच्च पद पनि थियो । कुनैबेला अनंगपाल तंवरले पनि दिल्लीमा शासन गरेका थिए ।

गजधर अभ्यस्त आँखाका सुन्दर उदाहरण थिए । गुरु-शिष्य परम्परानुसार काम सिकाइन्थ्यो । पुरानाले नयाँ सिकारुलाई सिकाउदै जाँदा केही समयपछि त्यो जोडी बन्थ्यो, जोडी अर्थात् गजधरको विश्वसनीय साथी । एउटा गजधरका साथ कैयन् जोडीहरू हुन्थे । केही योग्य जोडी स्वयं यति सिपालु हुन्थे कि उनीहरूको नाम नै गजधर भइहाल्थ्यो । तर गज भन्ने छुटिहाल्थ्यो । औजारलाई हात नलगाउने नै सिपालु गजधर हो भन्ने एउटा परिभाषा थियो । उनीहरूले ठाउँ हेरेर कहाँ के गर्नुपर्ने हो ? भन्ने मात्र निर्णय गर्ने । उनीहरू एक ठाउँमा बस्थे । र, सारा काम उनीहरूको मौखिक निर्देशनानुसार चलिरहन्थ्यो ।

औजार प्रयोग गर्दागर्दै उनीहरू दक्ष भइसकेका हुन्थे । पछि गएर ती औजारको खाँचो पर्न नै छोड्थ्यो । यो एउटा कुरा थियो । तर कहिल्यै औजार

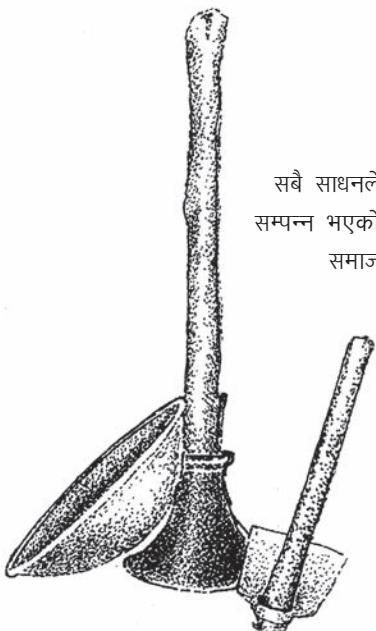
हात नलगाउने अर्को कुरा हो । यस्ता सिद्धलाई सिरभाव भनिन्थ्यो । सिरभावले औजारविना नै पानी भएको ठाउँ भनिदिन्थ्ये । भनिन्छ, उनीहरूमा भाव जागदथ्यो, थाहा पाइहाल्ये । सिरभाव कुनै जाति विशेषका हुँदैनये । कसैकसैलाई नै यो सिद्धि प्राप्त हुन्थ्यो । जलसूधा अर्थात् भूजल सुँघेर बताउने मानिस पनि सिरभावजस्तै हुन्ये । भूजल तरड्गाको सङ्केत थाहा पाएर यिनीहरूले आँप वा जामुनोको काठको सहायताले पानीको मूल कहाँ छ ? भनिदिन्थ्ये । हिजोआज पनि यो काम जारी नै छ । ट्युबबेल बनाउने कम्पनीले पहिले आफ्नो यन्त्रले ठाउँ रोजे गर्दछन् । र, फेरि यिनलाई बोलाएर पानी छ कि छैन ? भन्ने कुरा पक्का गरिन्छ । कागजमा नदेखाएर सरकारी क्षेत्रले पनि यिनबाट सेवा लिइरहेकै हुन्छ ।

सिलावटा शब्द मध्य प्रदेश पुगदापुगदै एउटा मात्रा हराएर सिलावट भइदिन्छ । तर गुण भने

जस्ताको तस्तै रहिरहन्छ । मध्य प्रदेशका केही ठाउँमा सिलाकार भेटिन्छन् । गुजरातमा पनि यिनको रामै सङ्ख्या पाइन्छ । त्यहाँ यिनलाई सलाट भनिन्छ । त्यहाँ हीरा सलाट ढुङ्गाको कामले गर्दा निकै प्रसिद्ध भएका छन् ।

यिनै गजधरलाई कच्छमा गड्घर भनिन्छ । उनीहरूको वंशवृक्ष इन्द्र देवताका छोरा जयन्तबाट प्रारम्भ हुन्छ । गजधरको अर्को नाम पनि छ । उनलाई सूत्रधार भनिन्छ । पछि गुजरातमा यिनीहरू ठार र अरू ठाउँमा सुथारका रूपमा भएको पाइन्छ । गजधरको एउटा शास्त्रीय नाम पनि छ । त्यो हो-स्थपति । यिनीहरूको चिनारी थवईजस्तै यतिखेर पनि प्रचलित छन् ।

पथरोट र टकारीलाई पनि ढुङ्गासम्बन्धी कामको राम्रो ज्ञान थियो । उनीहरू पोखरी बनाउने काममा समेत लाग्ये । मध्य प्रदेशमा पथरौटा भन्ने गाउँ र वस्ती छन् । यतिखेर पनि ती ठाउँले यिनीहरूको सम्भना गराउँछन् । टकारी

सबै साधनले
सम्पन्न भएको
समाज

दक्षिणका टाढाटाढा भूभागमा फैलिएका थिए । यिनीहरूको बस्तीलाई टकेरवाडी भन्ने गरिन्थ्यो ।

संसार माटोले बनेको छ । यस माटोको सम्पूर्ण संसार जान्नेहरूको कमी छैन । यिनीहरू मटकुट थिए । कतै यिनैलाई मटकुडा पनि भनिन्थ्यो । यिनीहरू वस्ने गाउँलाई मटकुली भनिन्थ्यो । सुनको काम गर्नेहरू सोनकर वा सुनकर (सुनार वा बाँडा) का रूपमा चिनिएका थिए । तर यो सुन, सुन थिएन, माटो नै थियो । यिनलाई राजलहरिया पनि भन्ने गरिन्थ्यो । एकपटक अश्वमेघका निमित्त घोडाहरू छोडिए । तर वाटोमा ती सबै घोडाहरू चोरिए । सगर पुत्रहरूले तिनलाई खोज्न सारा पृथ्वी खने । र, अन्तमा उनीहरू कपिल मुनिको रिसका पात्र भएका थिए । त्यही श्रापका कारण सुनकरले पोखरी बनाउँदा त्यहाँको माटो खन्ने काम थालेका थिए । तर अहिले उनीहरूले क्रोध नपाएर पुण्य कमाइरहेका थिए । यिनीहरू इँट बनाउने काममा पनि धेरै कुशल र सिपालु थिए । खन्तीलाई पोखरीको माटो काट्ने काममा बोलाइन्थ्यो । उनीहरूले त्यहाँको माटोसम्बन्धी जानकारी पनि दिन्थ्ये । कुनै कारणवश उनीहरू आएनन् भने कुमालेबाट पोखरीको माटोबारे सरसल्लाह लिइन्थ्यो ।

पोखरी कहाँ बनाउने हो ? यसबारे कुरा भइरहेको हुन्छ । त्यतिखेर बुलईलाई नबोलाए पनि उनीहरू त्यहाँ आइहाल्ये । यिनीहरूलाई गाउँको पूरै जानकारी हुन्थ्यो । कहाँ कस्तो जमिन छ ? त्यो जमिन कसको हो ? पहिले कहाँकहाँ पोखरी तथा बावडी (तल जाँदा सिँढी भएको चौडा कुवा वा कुण्ड) बनेका थिए ? अब अरु कहाँ बन्न सक्छन् ? भन्ने यस्ता सारा जानकारी उनीहरूलाई कण्ठस्थ थियो । उनीहरूसित यी सबैको सूक्ष्म हिसाबकिताबको लिखत पनि हुन्थ्यो ।

मालवा क्षेत्रमा बुलईका सहायताले यी सबैको जानकारी बकाइदा लेखिन्थ्यो । यो हरेक जमिन्दारीमा सुरक्षित हुन्थ्यो ।

कैतैकै बुलईलाई ढेर पनि भन्ने चलन थियो । यस्तै मिर्धाको पनि आफै काम हुन्थ्यो । उनीहरूले अमिनजस्तै जमिनको नाप र हिसाबकिताब गर्दथे । कसैको जग्गाबारे कसैसित झगडा वा किचलो भयो भने मिलाउने काम पनि उनीहरूले गर्दथे ।

चुनकर (चुनको काम गर्ने) ले इँट र चुनको गारो लगाउने काम गर्दथे । फुर्सदमा यिनीहरूले नुनको व्यापार पनि गर्दथे । हिजोआजको मध्य प्रदेशकै कुरा

गरौं । त्यहाँ सन् १९११ मा चुनकरको जनसदूङ्ख्या २५,००० भन्दा बढी नै थियो । उता उडिसामा लुनिया, मुरहा र साँसिया थिए । अड्ग्रेजका पालामा साँसियालाई अपराधी जाति भनेर घोषणा गरियो । यस जातिलाई पूर्ण रूपले समाप्त गर्ने काम गरियो ।

हिजोआज नयाँ भनाउँदा मानिसले पोखरी विसिंदै गए । यस्तै विसिएका मानिसका सूचीमा लडिया, दुसाध, नैनिया, गोँड, परधान, कोल, ढिमर र भोई पनि पर्छन् । ऐउटा समय थियो । त्यतिबेला यिनीहरू पोखरीका ज्ञाता मानिन्थे । यतिखेर उनीहरूलाई कुनै महत्त्व दिइएको छैन । हामीले उनीहरूको त्यो भूमिका सम्फिने र बुझ्ने विवरणसमेत गुमाइसकेका छौं ।

कोरी वा कोली जातिले पनि पोखरीसम्बन्धी कतिपय काम गरेका थिए । यिनीहरूले सयाँ पोखरी बनाएका थिए । तर यतिबेला उनीहरूबारे यथेष्ट जानकारी पाउने ऐउटा पडक्कि पनि भेटिन्न । तर कुनैबेला सबैले उनीहरूलाई आफ्नो वरिपरि बसाउन खोज्ये । उनीहरूका निम्ति अनेकौं किसिमका सुविधाहरू जुटाउने काम गरिन्थ्यो । उनीहरूलाई सम्पर्क गर्नका लागि धेरै ठाउँमा तँछाडमछाड नै हुने गर्थ्यो । महाराष्ट्र र गुजरातका कतिपय गाउँमा उनीहरूलाई जमिन दिइन्थ्यो । त्यस जमिनको मालपोत मिनाहा गरिइन्थ्यो । यस किसिमको जमिनलाई बारा वा बारो भनिन्थ्यो ।

अगरिया साँच्चकै लौह पुरुष थिए । फलामको कामका कारण यो जाति चिनिएको थियो । कतैकतै अगरियाले पोखरी पनि बनाउँथे । यिनीहरूले पोखरी बनाउँदा चाहिने औजार जस्तै गैंती, फरुवा, कोदालो, तसला, कराही, बेल्वा आदि बनाउँने काम गर्दथे । यस्ता मानिस ती औजार चलाउनमा पनि कोहीभन्दा कम थिएनन् ।

माली र परिहार जातिले पनि पोखरीका लागि योगदान गरेका थिए । खास गरी पोखरी बनिसकेपछि त्यसमा कुमुदिनी (कमलको फूल) आदि लगाउने काम उनीहरूको थियो । कतैकतै पोखरीको ढिलको केही जमिन माली परिवारका निम्ति सुरक्षित हुन्थ्यो । उनीहरूको जीविका नै यसैबाट चल्दथ्यो । यसैले उनीहरूले जीवनभरि नै पोखरीको रेखदेख गरिरहन्थ्ये ।

यतिखेर भील, भिलाले, सहरिया र कोलले आफ्नो सबथोक गुमाइसेकका छन् । उनीहरूलाई जनजातिका रूपमा अनुसूचितको सूचीमा स्थान दिइएको छ । तर कुनैबेला उनीहरूका सानातिना राज्यहरू थिए । यिनीहरूले स्वयं यी राज्यमा

पानी र पोखरीको सम्पूर्ण व्यवस्था गरेका थिए । बगिरहेको नदीको पानी रोकेर कहाँकस्तो बाँध बाँध्ने र त्यो बाँधको पानी कति टाढासम्म सिँचाइ गर्न लैजाने ? भन्ने कुरा उनीहरूले राम्ररी बुझेका थिए । यस कौशलका उनीहरू धनी थिए अर्थात् यस कौशललाई भीलले तीरधनुषजस्तै आफ्जो काँधमा नै भुण्डयाइरहेका हुन्थे । यसरी बनाइएका बाँध र पोखरीको पानीको घनत्वका बारेमा उनीहरूलाई निकै ज्ञान थियो । पानीको घनत्व कति छ र कति टाढाका इनारलाई यसले असर गर्दै ? भन्ने कुरा उनीहरूले आफ्जो तीरले रेखा कोरेर भन्न सक्ये ।

राजस्थानमा यो काम मीणा (एक थरीको जात)ले गर्दथे । अलवर जिल्लामा एउटा सानो नयाँ संस्था छ । त्यस संस्थाको नाम ‘तरुण भारत सङ्घ’ हो । पछिल्लो बीस वर्षमा यस संस्थाले ७५०० भन्दा बढी पोखरी बनाएको छ । हरेक गाउँका मानिसले पोखरी बनाउन जानेका छन् भन्ने तथ्य त्यस संस्थाले बुझ्यो । त्यस संस्थाले अफ्ट्यारा काममा पनि बाहिरको सहायता लिएन । यसको कारण यसमा मीणा हुनु नै हो । पुस्तौं पुस्तादेखि उनीहरूले त्यहाँ पोखरी बनाइरहेका थिए ।

भील (एक थरीको जात)का कैयौं भेदहरू छन् । जस्तै: नायक, नायका, चोलीवाला नायक, कापडिया नायक, ठूलो नायक, सानो नायक र तलाविया गरासिया आदि अर्थात् यिनीहरू सबै पोखरी र पानीका नायक मानिन्थे ।

महाराष्ट्र र कोंकणमा बन्जारा समाज थियो । त्यहाँ बन्जारालाई नायक वा नाइक उपाधि दिने चलन थियो । बनमा विचरण गर्नेलाई पछि गएर विस्तारै बन्जारा भनिन थालियो । हिजोआज यिनीहरूको दयनीय स्थिति छ । तर एउटा समय थियो । त्यतिवेला उनीहरू एउटा शहरदेखि अर्को शहरसम्म सयौं पशुमा सामान लादेर व्यापार गर्न निस्किन्थ्ये । उखु भएका ठाउँवाट सखर लिएर धान भएको क्षेत्रमा जान्थे । त्यहाँवाट धान लिएर अरू ठाउँमा बेच्च पुग्ये ।

सम्राट शाहजहाँका मन्त्री आसफजहाँ थिए । सन् १६३० मा यिनै मन्त्री दक्षिण दिशातिर जाई थिए । भड्गिजड्गिना नाम गरेका एकजना नायक थिए । उनले मन्त्रीको फौजको सामान बन्जाराका गोरुमा लादेका थिए । गोरुको सङ्ख्या एक लाख असी हजार थियो । शाही फौज भड्गिजड्गिबिना हिँड्नै सक्दैनथ्यो । उनको काम देखेर मन्त्री निकै खुसी भएका थिए । यसैले भड्गिजड्गिलाई प्रशंसा गर्दै मन्त्री आसफजहाँले सुनको अक्षरले कुँदिएको एउटा ताम्रपत्र उनलाई उपहार दिएका थिए ।

वर्णन गर्दा केही अतिशयोक्ति पनि हुन सक्छ । तर यिनको लावालस्करमा गन्न कठिन हुने पशु हुन्थ्ये । यसैले एक लाख पशुको बगाल हो भन्ने कुरा मानिन्थ्यो । यस्तो टोलीको नायकलाई लाखा बन्जारा भनिन्थ्यो । हजारौं पशुको बथानलाई सयाँ मानिसले हिँडाउँथे । एकदिन कतै बास बस्नुपर्दा पानी कति चाहिन्थ्यो ? यसको अनुमान लगाउन सकिन्छ । यिनीहरू गएको ठाउँमा पोखरी छैन भने त्यहाँ त्यो बनाउन उनीहरूले आफ्नो कर्तव्य सम्भिन्थ्ये । मध्य प्रदेशमा सागर भन्ने ऐउटा ठाउँ छ । त्यहाँ ऐउटा सुन्दर र ठूलो पोखरी छ । त्यो पोखरी यस्तै कुनै लाखा बन्जाराले बनाएका थिए । हिजोआज छत्तिसगढका गाउँलेहरूले आफ्ना पोखरीलाई कुनै लाखा बन्जारासित जोडेर स्मरण गर्दछन् । यी अज्ञात लाखा बन्जाराले बनाएका ज्ञात पोखरीको सूचीमा अनेकन् प्रदेशको नाम उल्लेख हुनेछ ।

गाँड समाज र पोखरीबीच गहिरो सम्बन्ध रहिआएको छ । यही समाजमा दुर्गाविती रानी भइन् । उनले आफ्नो छोटो अवधिमा धेरै पोखरी बनाएकी थिइन् । महाकौशलका अनेकाँ ठाउँमा पोखरीहरू छरिएका पाइन्छन् । कुडनले जबलपुरनजिकै ऐउटा पोखरी बनाएका थिए । त्यो पोखरी बनेको एक हजार वर्ष भयो । तैपनि आजसम्म त्यस पोखरीले काम दिइरहेकै छ । गाँडहरूले आफैं पोखरी बनाउँथे र अरूलाई पनि बनाउन लगाउँथे ।

यो त भयो नै । उनीहरूले अरू पोखरी बनाउने मानिसको पनि सम्मान गर्दथे । आजको महाराष्ट्रअन्तर्गत भण्डारा जिल्ला पर्दछ । उत्तर भारतमा कोहली समाज थियो । यस समाजका मानिस पोखरी बनाउन निपुण थिए । यसैले बडो उत्साहका साथ उनीहरूलाई ल्याएर गाँड राजाहरूले भण्डारा जिल्लामा बसाएका थिए । यसैले हिजोआज त्यहाँ पनि धेरै राम्रो पोखरीहरू पाइन्छन् ।

राजा भोजले प्रसिद्ध भोपाल ताल बनाएका थिए । यस तालको योजनाकार कालिया नाम गरेका एकजना गाँड सरदार नै थिए । उनकै सहयोगले उक्त तालको काम पूरा भएको थियो । भोपाल र होशंगाबाद बीचमा ऐउटा कालिया नदी छ । त्यो नदी यिनै गाँड सरदारका नामले स्मरण गरिन्छ ।

ओढीया, ओढही, ओरही, ओड र ओड ठाउँअनुसार नाम बदलिरहन्थ्यो । यिनीहरूले रातदिन नभनी पोखरी र कुवा बनाउने काम गर्दथे । यस्तै मानिसका निम्ति ऐउटा उखानै थियो -‘ओडले हरेक दिन नयाँ कुवाको पानी पिउँछ’ । बनाउने र बन्ने चीजको एकाकार हुने यस्तो राम्रो उदाहरण सायदै कतै भेटिएला ।

किनभने कुवाको एउटा नाम ओड पनि हो । यिनीहरू ठेट गुजरातदेखि राजस्थान, उत्तर प्रदेश वरिपरिका क्षेत्र, महाराष्ट्र, मध्य प्रदेश र उडिसासम्म फैलिएका थिए । तिनताका यिनीहरूको सङ्ख्या पनि धेरै नै थियो होला । उडिसामा कुनै सङ्कट पन्यो भने ९,००,००० ओढीहरू धार नगरमा पुगेको कथा पाइन्छ । यिनीहरूले गधा पाल्दथे । कतै यिनीहरूले गधामा माटो लादेर पाल (पोखरीको डिल) मात्र बनाउँथे । कतै पोखरीको माटो काट्ने काम पनि गर्दथे । ओढी माटोका राम्रा जानकार थिए । उनीहरूले माटोको रड र गन्धबाट उसको स्वभाव बुझ्ने काम गर्दथे । माटोको सतह र दबावबारे पनि उनीहरूको राम्रो ज्ञान थियो । आज पनि राजस्थानमा एउटा उखान चलेकै छ । त्यो हो, ‘ओढी कहिल्तै पनि दबेर मैदैन ।’

अब एउटा सत्य लघु कथाको पालो आउँछ । यो कथा साँच्चो कथा हो । यस कथालाई यसरी भन्न सकिन्छ । जसमा ओढन नाम गरेकी एउटी प्रसिद्ध लोकनायिका थिइन् । एकदिन उनले धार नगरीको पोखरीमा काम गाँई थिइन् । उनलाई देखेर राजा भोज एकतर्फी प्रेममा फसे । जसमालाई नपाए उनले आफ्नो राजपाट छोड्ने निर्णय गरे । राजाले जसमालाई सुनले बनेकी एउटी अप्सराजस्तै देखेका थिए । तर जसमा ओढी परिवारमा जन्मेकी थिइन् । उनका निमित मनुष्य शरीर र संसार दुवै माटो थिए । यस परम्परालाई मान्ने उनी अंश थिइन् । उनले त्यो सोचसम्बन्धी परम्परा मान्दै आएकी थिइन् । राजा जसमालाई पाउनका निमित जे पनि गर्न तयार थिए । आफ्नो कर्तव्य छोडेर गर्न हुने र गर्न नहुने कुनै पनि काम गर्न उनी तयार थिए । तर जसमाले यस्ता राजाको रानी बन्नुअघि मृत्युवरण गर्ने निधो गरिन् । इतिहासमा यस्ता राजाका नाम कता बिलाए ? यो कुरा अधिकांशलाई थाहा छैन् । तर जसमा ओढनको जस आज पनि यथावतै छ । यतिखेर उडिसादेखि छत्तिसगढ, महाकौशल, मालवा, राजस्थान र गुजरातसम्म उनको नाम फैलिएको छ । सयाँ वर्ष वितिसकेको छ । तैपनि बाली भित्र्याइसकेपछि रातैपिच्छे जसमा ओढनका गीतहरू गाइन्छन्, नाटकहरू खेलिन्छन् । भवईको मञ्चदेखि भारत भवन र राष्ट्रिय नाट्य विद्यालयसम्म जसमाको प्रभाव परेको छ ।

अहिलेसम्म जसमा ओढनको गुणगान र जस मानिसका मनमा जीवितै छ । तर ओढीहरूले बनाएका पोखरी र इनारको जसलाई मानिसले विर्सेका छन् । साँच्चिकै उनीहरू राष्ट्र निर्माता थिए । तर यतिखेर उनीहरू रोजीरोटीको खोजीमा भौतारिँदै छन् । यसका निमित उनीहरूलाई बाध्य पारिएको छ । यतिखेर

पनि केही ओढीहरूले आफै पुख्योली काम गर्दैछन् । हजारौं ओढीहरू इन्द्रा नहर बनाउन खटेका थिए । तर उनीहरूले आफूले गरेको कामको जस भने पाएका छैनन् ।

उडिसामा ओढीबाहेक सोनपुरा र महापात्रले पनि पोखरी र इनार बनाउने काम गर्दैछन् । यिनीहरू गंजाम, पुरी, कोणार्क वरिपरिका क्षेत्रमा फैलिएका थिए । बालांगीर जिल्लाको सोनपुर गाउँमा सोनपुराहरू थिए । एकातिर यिनीहरू मध्य प्रदेश जान्थे भने अर्कोतिर आन्ध्रसम्म पनि पुग्थे । खरिया जातिले रामगढ, विलासपुर र सरगुजामा पोखरी, साना बाँध र नहरमा काम गर्दथे । सन् १९७१ को जनगणनानुसार यिनीहरूको सङ्ख्या २३,००० थियो ।

विहारमा मुसहरहरू हुथे । विहारको सीमासित जोडिएको उत्तर प्रदेशका केही ठाउँमा लुनियाहरू थिए । मध्य प्रदेशमा नौनिया, दुसाध र कोल जातिहरू पाइन्थे । यिनीहरू पनि पोखरी बनाउन पाउँदा मस्त हुन्थे । त्योबेला मुसहर, लुनिया र नौनिया आजजस्तो लाचार थिएनन् । अठारौं शताब्दीको कुरा हो । त्योबेला मुसहरलाई पोखरी बनाएवापत उचित पारिश्रमिकका साथै जग्गा पनि दिइन्थ्यो । पोखरी बनिसकेपछि नौनिया र लुनियाको पूजा गरिन्थ्यो । मुसहर माटोका पारखी थिए । उनीहरूको समाजमा आफै स्थान थियो । कुनैबेला चोहरमल उनीहरूका एकजना शक्तिशाली नेता थिए । श्री सलेस (शैलेश) दुसाधका पूज्य थिए । हिजोआज यिनीसम्बन्धी गीतहरू ठाउँठाउँमा गाउने गरिन्छ । यिनलाई अरू मानिसले पनि इज्जत गर्दैन् । दुसाधले श्री सलेसको यज्ञ गर्ने बेला अरू जातजातिले पनि त्यसमा भाग लिन्छन् । (यसै सिलसिलामा नेपालको सिराहा जिल्लाअन्तर्गत लहाननजिकै पर्ने फूलबारीमा सलेस वा फूलबरिया मेला लाग्छ । यो मेला हरेक नयाँ वर्षको एक गते वैशाखमा लाग्ने गर्दछ । त्यस मेलामा भारतको विहार र नेपालका गरी लगभग एक लाख मानिस मेला भर्न आउँछन् । भनिन्छ, त्यस फूलबारीमा एउटा रूख छ । प्रत्येक वैशाख महिनाको एक गतेका दिन त्यो रूखमा एउटै फूल फुल्छ । यसैले यस दिनलाई एउटा महत्वपूर्ण दिनका रूपमा लिने गरिन्छ ।)

यिनै इलाकामा डांढी नाम गरेको एउटा जाति थियो । यो जाति कठिन र मेहनती कामका लागि प्रसिद्ध थियो । यस सूचीमा पोखरी र कुवा त समावेश थिए नै । हिजोआज विहारमा कुनै अफूयारो काम पर्यो भने डांढी लगाऊ भन्ने

गरिन्छ । डांडी बडो सुन्दर र बलियोबाड्गो भएको जाति थियो । यो जाति सुडौल र गठिलो जीउडालको हुन्थ्यो । यिनलाई शरीरका मांसपेशी गन्न निम्त्याइन्थ्यो ।

विहार र बड्गालमा सन्थाल जातिहरू पाइन्छन् । कुनैवेला यिनीहरूले पनि राम्रा पोखरी बनाउने गर्दथे । अहिले सन्थालको पोखरी बनाउने परम्परा समाप्त भइसकेको छ । तैपनि अहिले अनेकौं पोखरीले सन्थालको कुशलता स्मरण गराइरहेका छन् ।

महाराष्ट्रमा नासिक भन्ने एउटा ठाउँ छ । त्यहाँ कोहलीको वासस्थान थियो । उनीहरूले थुप्रै बाँध र पोखरी बनाएका थिए । यसैले त्यस इलाकामा अनिकालको छायाँसम्म पर्दैनथ्यो । गोवा र कौंकण समुद्री तटवर्ती क्षेत्र हुन् । त्यहाँ मुसलधारे वर्षा हुन्छ । तर वर्षाको मीठो पानी हेर्दाहेर्दै विशाल समुद्रको खारा पानीमा मिसिन्छ । त्यहाँ गावडी भन्ने एउटा जातिको वासस्थान थियो । उनीहरू पोखरी बनाउन पोख्त थिए । यसैले पश्चिमतिरको पहाडी भूभागको माथिदेखि तलसम्म वर्षाको पानी वर्षभरि नै अनेकौं पोखरीमा रोकेर राखिन्थ्यो । यसैसित जोडिएको कर्नाटकको उत्तरी कन्नड क्षेत्रमा चीरा (एक किसिमको तीखो आकारको ढुङ्गा) नाम गरेको ढुङ्गा पाइन्छ । घनघोर वर्षाको तेजिलो धारलाई यही ढुङ्गाका सहायताले छेक्ने काम गरिन्थ्यो । चीरा ढुङ्गालाई खानीबाट निकालेर एउटा मानक आकारमा ताढिन्छ । अहिलेसम्म यसको आकारमा कुनै परिवर्तन भएको छैन ।

यस्तो व्यवस्थित काम कुनै व्यवस्थित ढाँचाविना हुन सक्दैनथ्यो । यसरी बुद्धि र सङ्गठनको एउटा राम्रो तालमेल नभएर यति सारा पोखरी नत बन्न नै सक्ये नत टिक्न नै सक्ये । यो सङ्गठन अति कसिलो र दरिलो थियो । यसको पुष्टि उत्तर-दक्षिणको एक भलकवाट गर्न सकिन्छ ।

दक्षिणमा सिँचाइ गर्ने पोखरीलाई एरी भन्ने चलन थियो । हरेक गाउँमा एरीहरू (सिँचाइ गर्ने पोखरी) थिए । दुई सय वर्षसम्म यिनलाई उपेक्षा गरियो । तैपनि अहिले यिनले सेवा पुऱ्याउदै आएका छन् । त्यहाँ पञ्चायतअन्तर्गत एउटा अर्को संस्था पनि हुन्थ्यो - एरी वार्यम (समिति) । यसमा गाउँका ६ जना सदस्य एक वर्षका निम्ति नियुक्त हुन्थ्ये । यसको काम एरी बनाउने र यसको रेखेदेख गर्ने थियो । साथै सिँचाइको उचित र निष्पक्ष प्रवन्ध गर्नु पनि थियो । यसबाहेक यी सब कामका निम्ति स्रोत र साधन जुटाउनेसमेत वार्यम (समिति) को जिम्मा

हुन्थ्यो । वार्यमले राम्ररी काम गर्न सकेन भने यसका सदस्यलाई बीचैमा पदमुक्त गरेर हटाउन पनि सकिन्थ्यो ।

वोद्दारले एरी बनाउने काम गर्दथे । एउटा पद सिँचाइको आवश्यक व्यवस्था मिलाउनका निम्नि सिर्जना गरिएको थियो । ठाउँअनुसार यिनका नाम पनि वेगलावेगलै हुन्थे । जस्तै: निरगण्टी, नीरआनी, कम्बकट्टी र मायन थोट्टी । पोखरीमा पानी कति छ ? कति खेतबारीमा सिँचाइ गर्नु बाँकी छ ? र पानीको बाँडफाँड कसरी गर्ने ? यी सारा काम निरघण्टीले गर्दथे । कतिपय ठाउँमा यो पद हरिजन (दलित) लाई मात्र दिइन्थ्यो । सिँचाइका मामिलामा उसको निर्णय सर्वोपरि हुन्थ्यो । जितिसुकै ठूला किसान भए पनि उनी निरघण्टीभन्दा साना नै मानिन्थ्ये । यता दक्षिणमा निरघण्टीजस्ता हरिजन थिए ।

उता पश्चिममा पालीवालजस्ता ब्राह्मण पनि थिए । दशौँ शताब्दीतिरको कुरा हो । त्यतिबेला जैसलमेर र जोधपुरका छेउछाउमा एउटा पल्ली नगर भन्ने ठाउँ थियो । त्यहाँ मानिसको बसोबास थियो । यसैले त्यहाँ बस्ने मानिसलाई पल्लीवाल वा पालीवाल भनियो । यसै पनि मरुभूमिमा थोरै पानी पर्छ । तर त्यहाँका ब्राह्मणमा वर्षाको पूरै पानी रोक्नेछेक्ने कौशल थियो । उनीहरू खडीन (वर्षे पानी छेकेर खेती गर्न बनाइएको एउटा ढाँचा) का कुशल निर्माता थिए । मरुभूमिमा कहिलेकाहीं ज्यादा पानी बगेर आउँथ्यो । त्यहाँ दुई वा तीनतिरबाट आली बनाएर बगेर खेर जाने पानी रोक्नेछेक्ने काम गरिन्थ्यो । यहाँ बाँध विशिष्ट तरिकाले तयार गरिन्थ्यो । यसरी बाँध बाँधेर खेतमा सिँचाइ हुन्थ्यो । खडीन खेतबारी त पछिको कुरा हो । पहिलो कुरा भनेको त पोखरी नै हो । मरुभूमिमा सयाँ मुरी अन्न यिनै खडीनमा उब्जाइन्थ्यो । यतिखेर पनि जोधपुर, जैसलमेर र बाडमेरका भूभागमा सयाँ खडीन पाइन्छन् ।

पानीको कुरा त छैदैछ । यसबाहेक स्वाभिमान भन्ने कुरा के हो ? यसबारे पनि पालीवाललाई राम्ररी थाहा थियो । कुनैबेला यिनीहरूको विवाद राजासित पन्यो । अनि त के थियो र ! रातारात पालीवालका गाउँहरू खाली र उजाड भए ।

आ-आफ्ना मूल्यवान सामग्री, राम्रा घर, कुवा र खडीन सबै छोडेर पालीवालहरू राज्यबाट बाहिरिए । यतिबेला ती गाउँ र घर विरान भएका छन् । तर त्यहाँ गाइडले बडो गर्वका साथ पर्यटकलाई देखाउने काम गर्दैन् । त्यहाँबाट बसाइँ सरेर पालीवाल कहाँ-कहाँ गए ? यसको कुनै खास लेखाजोखा भेटिन्न । तर उनीहरूको एउटा मुख्य समूह भने आगरा र जैनपुरमा गएर बसेको थियो ।

महाराष्ट्रमा

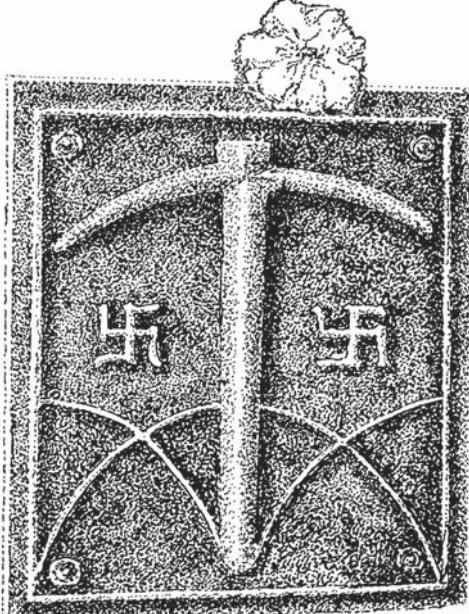
रहेका

नायकका साधन पनि पूजनीय हुच्छन्

चितपावन ब्राह्मण पनि पोखरी
बनाउने कामसित जोडिएका
थिए । यसै त ब्राह्मणले माटो
खन्ने र बोक्ने काम गर्नु हुँदैन
भन्ने नियम छ । समाजमा
यो नियम चलिआएकै छ ।
तर उनीहरूले यसका विरुद्ध
काम गर्दै थिए । कोही
ब्राह्मणलाई यो काम रास्तो
लागेन । उनीहरूले यसको
विरोध गर्न थाले । यसबारे
आफ्नै एउटा कथा छ । यो कथा
वासुदेव चित्तले नाम गरेको
एउटा चितपावन ब्राह्मणको
हो । उनले अनेकानेक पोखरी,

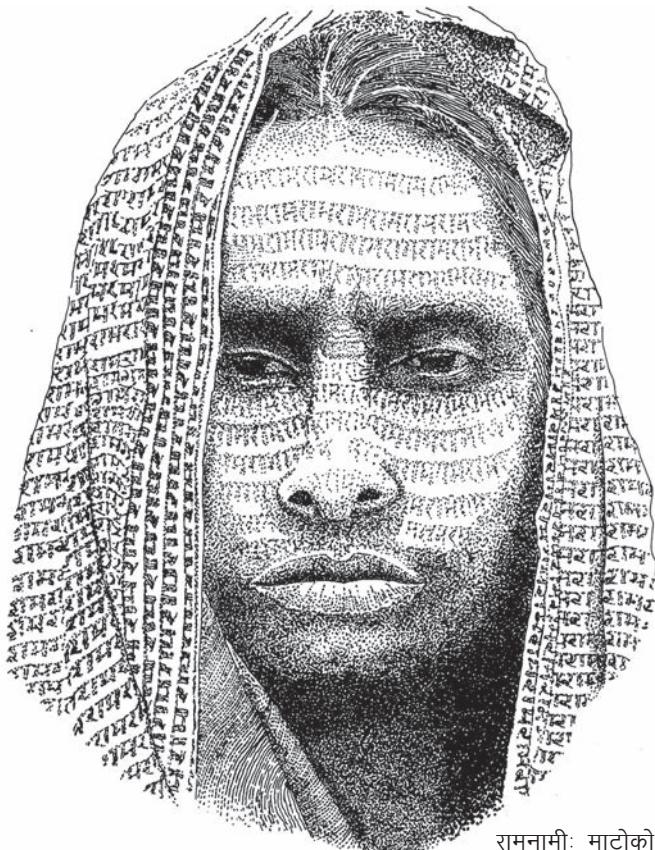
बावडी (कुण्ड) र कुवाहरू बनाएका थिए । कुनैबेला उनले परशुराम क्षेत्रमा
एउटा ठूलो पोखरी बनाउदै थिए । उनैका कारण अरू बाहुनले पनि माटो खन्दै
थिए । यो देखेर देवरूखबाट आएका बाहुनको एउटा समूहले विरोध गर्न थाल्यो ।
अनि वासुदेवले उनीहरूलाई श्राप दिए । तिमीहरूलाई साथ दिने जोसुकै बाहुन
भए पनि ती तेजहीन भएर मानिसका निन्दाका पात्र बन्नेछन् । पछि गएर त्यो
श्रापले गर्दा उनीहरू देवरूख ब्राह्मण भनिन थाले । देवरूख ब्राह्मण तेजहीन
र जनआलोचित भए कि भएनन् ? त्यो थाहा छैन । तर चितपावन ब्राह्मणले
आ-आफ्ना क्षेत्रमा र देशका हरेक मामिलामा आफ्नो विशेष पहिचान बनाइरहेका
छन् ।

कुनैबेला पुष्करमा पुष्करण ब्राह्मण थिए । भनिन्छ, त्योबेला पोखरीले नै
उनीहरूलाई ब्राह्मणको दर्जा दिएको थियो । जैसलमेरनजिकै पोकरण भन्ने ठाउँ
छ । उनीहरू त्यहाँ बस्दथे । उनीहरूले पोखरी बनाउने काम गर्दथे । एउटा प्रसिद्ध
तीर्थस्थल छ । त्यो तीर्थस्थलको नाम पुष्करजी हो । यिनीहरूलाई पुष्करजीको
पोखरी बनाउने काम सुम्पिएको थियो । त्यो ठाउँ बलौटे ठाउँ थियो । त्यो

पनि बडो अफ्थ्यारो थियो । उनीहरूले रातदिन नभनेर काम गरिरहे । अन्तमा उनीहरूले एउटा धेरै राम्रो पोखरी बनाए । त्यो पोखरी पानीले भरिएपछि प्रसन्न भएर उनीहरूलाई ब्राह्मण पद दिइएको थियो । अहिलेसम्म पुष्करण ब्राह्मणकहाँ कोदालोरूपी मूर्तिको पूजा गरिदैछ ।

छत्तिसगढमा रामनामीहरू थिए । यिनीहरूको शरीरैभरि ‘राम’ शब्द लेखेका टाटू हुन्थे । यिनीहरूले ‘राम’ लेखिएको वर्को वा खास्टो ओढथे । पोखरीवारे यिनीहरूको बडो राम्रो जानकारी थियो । यिनीहरूका निम्ति माटोको काम गर्नु भनेको रामको नै काम गरेजस्तो थियो । यो सम्प्रदाय रायपुर, विलासपुर र रायगढ जिल्लामा फैलिएको थियो । यिनीहरूले छत्तिसगढ क्षेत्रमा पोखरी

रामनामी: माटोको काम गर्नु
यिनका निम्ति रामनाम हो

बनाउने काम गरिरहन्थे । उनीहरूको जीवन घुमन्ते जीवन थियो । सम्भवतः घुमफिर गर्ने भएकाले नै उनीहरूलाई बन्जारा पनि भनियो । बन्जाराले नै छत्तिसगढ चारैतिरका पोखरी बनाएका थिए । हुन त रामनामी परिवार हिन्दु परिवार नै थियो । तैपनि उनीहरूको अन्तिम संस्कारमा लास जलाइन्नथ्यो । वरु उनीहरूलाई माटोमा गाडिन्थ्यो । किनभने उनीहरूका निम्ति माटो नै सबथोक थियो । जीवनभरि रामको नाम जपेर माटो र पोखरीको काम गर्ने मानिसका लागि जीवनको अन्तमा योभन्दा पवित्र अरु कुन रीति होला र ?

हिजोआज यस्ता नाम कतै भेटिन्न । भनौं त्यो भेटिए पनि गजधरदेखि रामनामीको नाममाला अधुरो नै भेटिन्छ । कुनैबेला सबै ठाउँमा पोखरीहरू थिए । तिनलाई बनाउने मानिसहरू सबै ठाउँमा हुन्थे ।

सयौं र हजारौं पोखरी शून्यबाट पक्कै पनि प्रकट भएका थिएनन् । तर यतिखेर तिनका निर्मातालाई भने शून्य बनाइएको छ । यो यथार्थ कुरा हो । यसलाई नकार्न सकिन्न ।

सागरको आगर

पोखरी स्वयंमा एउटा ठूलो शून्य हो ।

जनावरका खुरवाट साना खोपिल्टा बनेका हुन्छन् । वर्षे पानी यिनमा आफै भरिन्छ । तर पोखरीको कुरा अर्कै हो । यस शून्यलाई सोचिसम्फी बडो सूक्ष्म तरिकाले बनाइएको हुछ । सानो र एउटा राम्रो ठूलो पोखरीका अनेक अड्गप्रत्यड्गहरू हुन्ये । हरेकको आफै एउटा विशेष काम हुन्यो । यसैले तिनका नाम पनि विशेष नै थिए । पोखरी त थियो नै । यसका साथै त्यसलाई बनाउने समाजको भाषा र बोली पनि थियो । समृद्धिको यो एउटा सबुत थियो । पछि गएर समाज पोखरीका मामिलामा गरिब हुदै गयो । भाषावाट पनि यी नाम र शब्द विस्तारै हट्टै गए, मेटिँदै गए ।

बादल लागेर पानी पर्छ । त्यहाँ परेको पानी जम्ने ठाउँ बनाइएको हुन्छ । एउटा किया छः आगौरना अर्थात् एकत्र गर्नु, सञ्चित गर्नु । यसैबाट आगौर (पानीको मुहान) शब्द बनेको हो । जहाँवाट पानी आउँछ, त्यस ठाउँलाई आगौर भनिन्छ । वर्षे पानी एउटै दिशातिर बने ठाउँलाई ढाल भनिन्छ । यसको एउटा नाम पानी ढलो पनि हो । मध्य प्रदेशका केही भूभागमा यसैलाई पैठू, पौरा र पैन पनि भनिन्छ । हिजोआज पुस्तक, पत्रिका र संस्थाहरूमा एउटा नयाँ शब्द जलागम क्षेत्रको प्रयोग निकै गरिएको पाइन्छ । यो शब्द अड्गेजीको क्याचमेन्टबाट लिइएको हो । तर यो अनुवाद बनावटी छ र एक हदसम्म गलत पनि छ । जलागमको अर्थ सधैँभरि वर्षा ऋतु रहिआएको छ । आगौरको पानी आएर भरिने ठाउँलाई पोखरी भनिन्दैन । त्यसलाई आगर (पानीको मुहानबाट पोखरीमा आएको पानी) भनिन्छ । पोखरी त त्यसका सबै अड्गप्रत्यड्गको जोड हो । आगर यानि पोखरीको पानी, घर वा खजाना अर्थात् पोखरीको आगर हो, ढुकुटी हो । त्यहाँ सारा पानी आएर जम्मा हुन्छ । राजस्थानमा यो शब्द पोखरीवाहेक पनि चल्ने गर्छ । राज्यद्वारा सञ्चालित बसपार्कलाई आगर नै भनिन्छ । आगरा भारतको एउटा ऐतिहासिक स्थल हो । आगरवाट नै आगरा नाम बनेको हो । कतिपय

प्रदेशमा आगर नाम गरेका केही गाउँहरू पनि पाइन्छन् ।

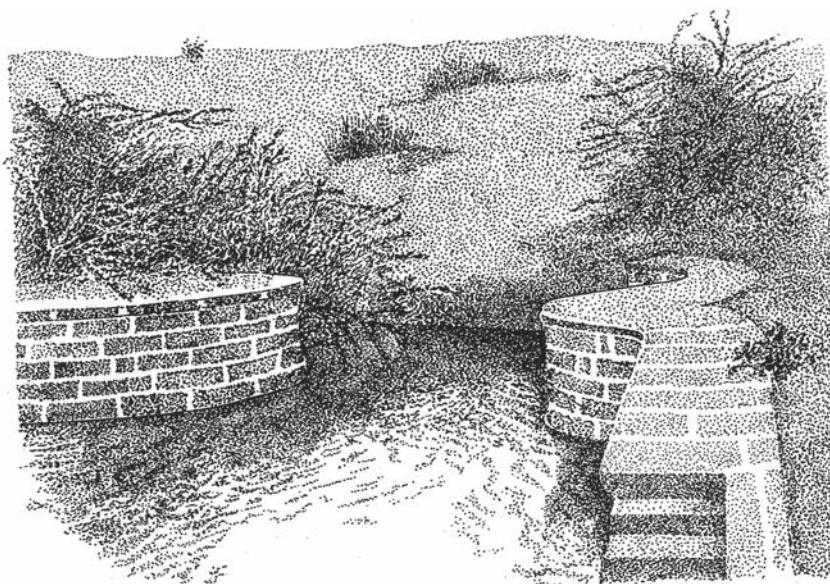
सागर (पोखरी) का दुइटा प्रमुख अड्गाहरू हुन्छन् । एउटा हो - आगौर र अर्को हो - आगर । ठाउँअनुसार यिनका भिन्दाभिन्दै नामहरू पनि हुने गर्दछन् । कतै यी शब्दहरू मूल संस्कृतबाट बोल्दै जाँदा सरलजस्ता देखिन्छन् । र, कतै ठेट ग्रामीण क्षेत्रमा त्यो बोली सोभै संस्कृतसम्म पुरछ । आगोरलाई कतै आव भनिन्छ भने कतै पायतान् अर्थात् जहाँ पोखरीका खुट्टा पसारिएका हुन्छन् । पायतान जहाँ छ, त्यहाँ यो पसारिएको भाग खुम्चिन्छ अर्थात् त्यो आगर हो । यसलाई कतै भराव पनि भनिन्छ । आन्ध्र प्रदेशमा पुगेर यो परिवाह प्रदेशम् भइदिन्छ । आगरमा आगौरबाट पानी आउँछ । तर कुनै ठाउँमा आगरको मध्य भागतिर कुवा पनि खनिएको हुन्छ । यस स्रोतबाट पनि पोखरीमा पानी आउँछ । यसरी आउने पानीलाई कतै बोगली भनिन्छ । विहारमा बोगली भएका सयौँ पोखरीहरू छन् । बोगलीको एउटा नाम चुहर पनि हो ।

आगर पानीको मूल्यवान सम्पत्ति हो । पाल (पोखरीको डिल) ले यसको रक्षा गर्दछ । पाल शब्द पालकबाट बनेको होला । यसलाई कतै भिण्ड र कतै पाल पनि भनिन्छ । यसको सानो आकारलाई कतै पिण्ड पनि भनिन्छ । कतै यसलाई मुहान पनि भनिन्छ । पुश्ता शब्द पछि आएको होला । केही क्षेत्रमा यसलाई पार (पारि) भनिन्छ । नदीको पारिजस्तै किनाराको अर्थमा । पारको साथमा आर पनि छ, आर-पार । पोखरीको यस पारदेखि उसपारलाई आर-पार वा पार-आरको साटो पारावार (वारिपारि) पनि भन्छन् । आजभोलि पारावार शब्द पोखरी वा पानीबाट निस्केर आनन्दको मात्राका निम्ति प्रयोग गरिदैछ । तर पहिले यो पानीको आनन्दको पारावार (वारिपारि) थियो होला ।

पार र पाल बडो सशक्त हुन्छ । तर यसको रेखदेख भएन भने आगौरबाट आगरमा लगातार भरिने पानी कति बेला पार हुन्छ ? थाहा पाउन सकिन्न । त्यसमा सशक्त वेग र शक्ति हुन्छ । यसैले हेदहिर्दै त्यसको सम्पूर्ण पानी सिध्याउन सक्छ । पोखरी भृत्यनबाट जोगाउनेलाई अफरा भनिन्छ । आगर पोखरीको पेट हो । एक सीमासम्म यसको पेट भरिनु नै पर्दछ अर्थात् आगर वा पोखरी भरिएको हुनुपर्छ । त्यसपछि नै पोखरीको कुनै अर्थ हुन्छ । तर यसले सीमा नाघ्यो भने पाललाई खतरा हुन्छ । पेट पूरै भरियो, अफरा गयो भने त्यसलाई खाली गर्नुपर्छ । यो काम अफराले गर्दछ । र, यसले पेट फुट्ने, पोखरी बिग्रिने र पाल भृत्यनबाट जोगाउँछ ।

यस अड्गका अनेकों नामहरू छन् । अफरा कतै अपरा भइदिन्छ । उवरा र ओबरा पनि छन् । सायद यी शब्दहरू बच्चेबचाउने अर्थमा बनेका होलान् । राजस्थानमा यी सबै नामको चल्ती नै छ । मुसलधारे पानी परेर पोखरीमा पानी नअटाउने र त्यो पानी अपरावाट छचल्किन लाग्यो भने यसलाई अपरा चल्नु भनिन्छ । उत्तर प्रदेश र मध्य प्रदेशका केही भेगमा यसलाई चादर चल्नु पनि भन्ने गरिन्छ । छतिसगढमा यसको नाम छलका राखिएको छ । पाल नभृतिकएर जहाँवाट पानी छचल्किन्छ, त्यो नै छलका हो ।

यस अड्गको पुरानो नामचाहिं उच्छ्वास थियो । यसलाई छोडिदिने रूपमा अर्थाइएको छ । निकासबाट यसलाई निकासी पनि भनिन्छ । तर नेष्टा (पोखरीको अतिरिक्त पानीले पोखरीको डिललाई नविगार्ने गरी बनाइएको एक किसिमको ढाँचा) शब्द ठेट संस्कृतबाट आएको हो । राजस्थानका सबैजसो क्षेत्रमा नेष्टा नै भन्ने गरिन्छ । सिमाना पार गरेर सिन्धमा पनि यही नाम चल्दैछ । यसलाई दक्षिणमा कालडगल भनिन्छ भने बुन्देलखण्डमा बगरन अर्थात् जहाँवाट पोखरीको अतिरिक्त पानी बगोस, निस्कोस् ।

शिव सागरको कलात्मक नेष्टा (पोखरीको डिल भृतिकन नदिने एक किसिमको ढाँचा)

सुरुको वर्षमा सानो नेष्टा (निकास) बनाइन्छ । यो पालभन्दा धेरै तल हुन्छ । नयाँ पालले पानी सोस्छ नै, केही धस्सिन्छ पनि । यसैले पोखरीमा ज्यादा पानी रोक्ने लोभ गरिँदैन । एक वर्षको वर्खे पानी हेरेर के गर्नुपर्छ ? निर्णय गरिन्छ । अनि अर्को वर्षमा त्यो नेष्टालाई अलिकति माथि उठाइन्छ । अनिमात्र पोखरीले ज्यादा पानी थेरन सक्छ ।

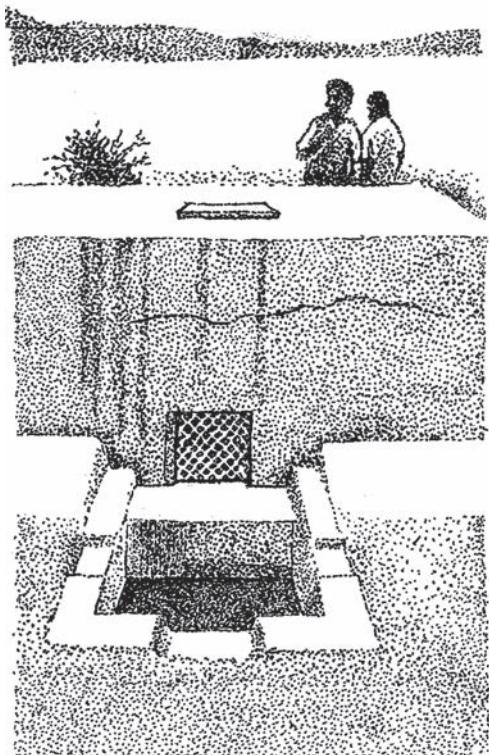
पाल (पोखरीको डिल) माटोले बनाइन्छ । यसैले यो कच्ची हुन्छ । नेष्टा योभन्दा अलि कम अग्लो भागमा बनाइन्छ । तर यसले पानीको धारलाई थाम्ने र भेल्ने काम गर्दछ । यसैले यसलाई ढुङ्गा र चुनले पक्का बनाइएको हुन्छ । नेष्टाको अधिपछिको भागले अर्धवृत गोलाइ लिइरहन्छ । ताकि पानीको वेग त्यससित ठक्कर खाएर छताछुल्ल हुन नपाओस् । यस गोलाइ अड्गाको नाम नाका हो । यही नाकालाई पोखरीमा नबनाएर बाँधमा अर्थात् कुनै साना नदीनालाको प्रभावलाई रोक्न एउटा सानो बाँधमा अर्थात् कुनै साना नदीनालाको पड्खाको आकारको हुन्छ । यसैले कुनै ठाउँमा यसलाई पड्खा पनि भन्ने गरिन्छ ।

नेष्टा एउटा शुद्ध प्राविधिक अड्ग हो । तर कतै यसले कलापक्षलाई पनि स्पर्श गरेको हुन्छ । सिद्धहस्त गजधरका बारेमा पहिले नै वर्णन गरिसकिएको छ । उनीहरूले यस्ता कलात्मक कार्य सजिलै गरी गर्दथे । राजस्थानमा एउटा जोधपुर भन्ने जिल्ला छ । त्यहाँ एउटा सानो शहर छ - फलौदी । त्यहाँ एउटा शिवसागर नाम गरेको पोखरी छ । त्यहाँको घाट रातो ढुङ्गाले बनाइएको हुन्छ । त्यो घाट एउटा सोभको रेखा हुदै फेरि एकाएक सुन्दर सर्पाकार रूपमा परिणित हुन्छ । यस अर्धवृताकार गोलाइले पोखरीबाट निस्किने पानीको वेगलाई काट्ने काम गर्दछ । यो खेल एउटा ज्यामितिको खेल हो । यसमा कुनै आधुनिक प्रविधि चाहिन्न । वास्तवमा ख्यालख्यालमा नै यसले पोखरीको अतिरिक्त पानी बाहिच्याउँछ । यसरी शिवसागरको हेरचाह बडो कलात्मक तरिकाले गरिन्छ ।

अब फेरि आगौरतर्फ फक्कौं । यहाँबाट पानी आगरमा आउँछ । त्यसको काम सिर्फ पानी ल्याउनु, माटो र बालुवा रोक्नु हो । यसका निम्ति आगौरमा साना-साना धाराहरू हुन्छन् । तिनलाई यताउता मोडेर केही प्रमुख बाटोबाट आगरतिर ल्याइन्छ । सायद यो शब्द गाईबस्तुको खुरबाट बनेको हुनुपर्छ । यसको आकार खुरजस्तै हुन्छ । ठूलाठूला ढुङ्गा यसरी राखिएका हुन्छन कि तिनको बीचबाट पानी बगोस् । माटो र बालुवा आदि पछाडि जमोस्, छुटोस् ।

मरुभूमि क्षेत्रमा
बालुवाको मात्रा धेरै हुन्छ ।
यसैले त्यहाँका पोखरीमा
खुरा निकै व्यवस्थित र पक्का
बनाइने गरिन्छ । दुड्गाको
गारोमा चुनले जमाएर
बाकाइदा एउटा दुई तले
सानो पुल बनाइन्छ ।
त्यसबाट माथिल्लो तलाका
झ्याल वा प्वालबाट पानी
जान्छ । ती प्वालमुनिबाट
पानी एउटा नालीमा आउँछ ।
र, त्यहाँ गिर्दीबालुवा आदि
राखिन्छ । यसरी सफा पानी
छानिएर आगौरतिर बग्छ ।
अनेक किसिमका सानाठूला र
तलमाथिका प्वालबाट पानी
छानिएर आगरमा पठाउने यस
तरिकालाई छेदी भनिन्छ ।

आगौर (पानीको मुहान)को छेस्किनी

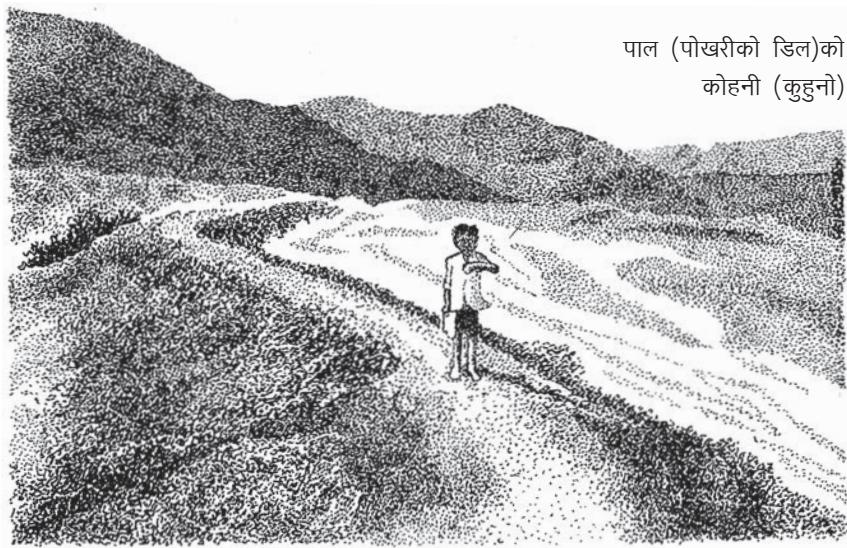
यसरी पोखरीमा थुप्रिने माटोका पनि अनेकौं नामहरू छन् । यिनका
नामहरू हुन् - साद, गाद, लद्दी र तलछट । (यी सबै (क्षति) लेदो, गद्दर, पाँगो
र तलैया माटो हुन् ।) जति सावधानी गरे पनि हरेक वर्ष पानीका साथ केही माटो
आइहाल्छ । त्यसलाई फिक्ने अवसर र तरिका पनि धेरै व्यवस्थित रहिआएको
छ । यसको चर्चा पछि कतै गरौला ।

अब फेरि पाल (पोखरीको डिल) कै कुरा गरौँ । यो कतै सीधा, कहीं
अर्धचन्द्राकार हुन्छ अर्थात् यसलाई द्वितीयाको चन्द्रमाजस्तै बनाइन्छ । कतै हाम्रो
हातको कुहिनोजस्तै एउटा मोड हुन्छ । यस मोडलाई कोहनी (कुहिनो) भनिन्छ ।
कहिलेकाही आगौरबाट आउने पानीको ठूलो भुल्को आउन बेर लाग्दैन । यस्तो
भयो भने पाललाई झट्का लाग्न सक्छ । यसैले पाल बलियो र कसिलो हुनैपर्दछ ।
यसका निम्ति नै त्यहाँ कोहनी (कुहिनो बनाइएको हुन्छ ।

पैसा खर्च गर्न सकिने स्थिति छ भने पाल र पानीबीच दुड्गाका सिँठीहरू लगाइन्छन् । दुड्गा जोडेर विछ्याउने क्रियालाई जुहाना (संयोजन गर्ने वा दुड्गा विछ्याउने) भनिन्छ। साना दुड्गाहरू जोडै गारो तयार गरिन्छ । यसका निमित्त केही चीज मिलाएर मिश्रण बनाइन्छ । यस मिश्रणमा बालुवा, चुन, बेलफल, बेलपत्र, सखर, गुँद र मेथी मिसाइन्छ । त्यसपछि गहाँ दुड्गा, प्वाल र कीला पढ्नुपर्ने जोडै जानुपर्छ । यस पढ्नुपर्ने अनुसार एउटा दुड्गामा प्वाल छोडेर अर्कोमा त्यही आकारको फलामका कीला अड्याइन्छ । कहिलेकाही ठूलो दुड्गालाई फलामको पाताले जोड्ने गरिन्छ । यसरी त्यहाँ दुड्गा विछ्याउने काम गरिएको हुन्छ । यसले पोखरीको डिलको माटो आगरमा आउन दिईन । त्यहाँ सुन्दर मन्दिर, बारादरी (चारैतर बाह्र वा त्योभन्दा बढी ढोका भएको कोठा), छतरी (स्थायी पक्की मण्डप) र घाट बनाउने चलन छ ।

पोखरी र पाल धेरै ठूला छन् भने घाटमा दुड्गाका भन्याड बनाइएका हुन्छन् । यदि पोखरी धेरै गहिरो र ठूलो छ भने भन्याडको लम्बाइ र सङ्ख्या पनि त्यही अनुपातमा बढ्छ । यसमा पालजस्तै यी भन्याडलाई पनि बलियो बनाउने प्रवन्ध गरिएको हुन्छ । यस्तो गरिएन भने पानीले यिनलाई उपकाउन सक्छ । यिनको सहाराका निमित्त बीचबीचमा वुर्जा र चौतारीजस्ता ठूला सिँठीहरू हुन्छन् । हरेक आठ वा दश सिँठीपछि आउने ढाँचालाई हथनी भनिन्छ ।

पाल (पोखरीको डिल)को
कोहनी (कुहुनो)

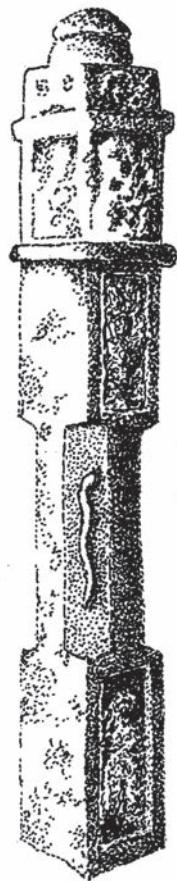
यस्तै कुनै पर्खालिको हथनीमा एउटा ठूलो खोपा बनाइन्छ । यसमा घटोइया (घाटे बाबा) को प्रतिष्ठा गरिन्छ । घाटे देवताले घाटको हेरविचार गर्दछन् । यसरी आगौरमा ज्यादा पानी पन्यो, आगरमा पानीको स्तर माथितिर आउन लाग्यो र पोखरीका निम्ति खतरा पर्न थाल्यो भने घाटे बाबाका चरणसम्म पानी आएपछि अपरा निक्लिन्छ, र पानी थामिन्छ । यसरी घाट र पोखरीको पहरा देवता र मनुष्य दुवै मिलेर गर्दै आएका छन् ।

पोखरीको कुरा त छैदैछ । यसबाहेक नदीका घाटमा घाटे बाबाको स्थापना गरिएको हुन्छ । बाढी आयो भने बूढावूढी अर्थात् बाजेबज्यैहरू स्वयं त्यो हेर्न घाट जान सक्दैनन् । उनीहरूले त्यहाँबाट फर्केका आ-आफ्ना छोराछोरी र नातिनातीनासित बडो उत्सुकताका साथ प्रश्न सोध्छन्, “पानी कहाँसम्म छ? घाटे बाबाको चरणसम्म आयो? उनै बाबाको पाउ पानीले पखाल्यो भने सबथोक भइहाल्यो । यति पानी आगरमा भयो भने पूरै वर्षभरिलाई पुग्छ ।”

बेरलाबेरलै ठाउँमा स्तम्भहरू हुन्छन् । यिनैका आधारमा आगरको पानीको नाप गरिन्छ । नागयष्टि बडो पुरानो शब्द हो । यसलाई नयाँ पोखरीको जलस्तर नाप प्रयोग गरिन्यो । यसमा नाग आदि कुँदिएका हुन्थे । नाग नकुँदिएका यस्ता स्तम्भलाई यष्टि मात्र भनिन्यो । पाल (पोखरीको डिल) को कोहनी (कुहिनो) पछि गएर यही शब्द लाट भयो । यसका अरूप नाम पनि छन् । जस्तै: जलथम्भ, थम्भ, पनसाल वा पौसरा पनि भन्ने गरिन्छ । यी स्तम्भहरू छुट्टाछुट्टै ठाउँमा गाडिएका हुन्छन् । यी स्तम्भ निर्माण गर्ने अवसर पनि बेरलाबेरलै हुन्छ । यिनको प्रयोजन पनि अनेकौं किसिमले गरिन्छ ।

पोखरीमा स्तम्भ गाइने पनि आफै नियम र परम्परा रहदै आएको छ । स्तम्भ खास गरी पोखरीको मध्य भागतिर अपरामा जहाँबाट सिँचाइ हुन्छ, त्यहाँ र आगौरमा लगाइन्छ । यसमा फीट, गज आदि निरस निशाना हुन्छ भन्ने कुरा बुझे हुन्छ । यसको सट्टा यसमा पद्म, शङ्ख,

जलधनत्व नापे
नागयष्टि

नाग र चक्रजस्ता चिन्हहरू उत्कीर्ण गरिन्छन् । यी भिन्दाभिन्दै चिन्हहरूले पानीको एउटा निश्चित गहिराइको सूचना जारी गर्ने काम गर्दछन् । केही पोखरी सिँचाइका निम्ति बनाइएका हुन्छन् । यस्ता पोखरीका स्तम्भमा एउटा विशेष चिन्हसम्म जलस्तर आएपछि पानीको उपयोग तुरुन्त रोक्नुपर्छ । त्यो रोकिएको पानीलाई आउने सड्कटका निम्ति सुरक्षित राख्ने प्रवन्ध गरिन्छ । कताकति पालमा पनि स्तम्भ गाडिएको हुन्छ । त्यहाँको स्तम्भ ढुब्नुको अर्थ प्रलय हुनु नै हो । यस कुरालाई कदापि नकार्न सकिन्न ।

पोखरीको स्तम्भ ढुड्गा वा काठ दुवैले बनाउने चलन थियो । तर त्यो पानीले नसड्ने र नगल्ने बलियो हुनुपर्थ्यो । यसैले काठको राम्रो जात रोजनु जरुरी थियो । यस्तो काठको एउटा पुरानो नाम क्षेत्रीय काष्ठ पनि हो । प्रायः जामुना, साल र ताड आदि काठ यसमा प्रयोग गरिन्थ्यो । साल बलियो हुन्छ भन्ने अनेकौं उखानहरू चर्चित छन् । सालबारे हिन्दीमा भनिन्छ, “हजार साल खडा, हजार साल पडा और हजार साल सडा ।” (नेपालको तराई भेगमा यो टुक्काको निकै चल्ती भइरहेकै हुन्छ) छत्तिसगढका कतिपय पुराना पोखरीमा सालका स्तम्भहरू पाइन्छन् । रायपुरको सद्ग्रहालयमा पुरानो सालको एउटा टुक्रो राखिएको छ । यो वास्तवमा सयाँ वर्षभन्दा पनि पुरानो छ । यो एउटा जल स्तम्भको अंश हो । त्यही क्षेत्रमा एउटा चन्द्रपुर भन्ने जिल्ला थियो । अहिले त्यसको नाम परिवर्तन भएर जिल्ला विलासपुर भएको छ । त्यहाँ एउटा किरानी भन्ने गाउँ छ । त्यहीं गाउँको हीराबन्ध पोखरीमा त्यो टुक्रो भेटिएको थियो । त्यो पोखरी दोस्रो शताब्दी पूर्वका सातवाहन राज्यको हो । यसमा राज्यका अधिकारीका नामहरू कुँदिएका छन् । सम्भवतः उनीहरू त्यो भव्य पोखरीमा पानी भरिएको उपलक्ष्यमा आयोजित समारोहमा उपस्थित भएका थिए होलान् ।

परिस्थिति परिवर्तन भएन भने काठ विग्रिदैन । स्तम्भहरू सधैँभरि पानीमा डुबेकोडुव्यै हुन्छन् । तर ती वर्षौसम्म पनि गल्दैनथे ।

कताकति पाल वा घाटको पर्खालमा भिन्दाभिन्दै उचाइमा थरीथरीका मूर्तिहरू बनाउने गरिन्थ्यो । ती प्रायः मुखाकृति हुन्थे । सबभन्दा तल घोडा हुन्थ्यो भन्ने सबभन्दा माथि हाती । पोखरीको बढ्दो जलस्तर यिनलाई स्पर्श गर्दै माथितिर जान्थ्यो । यसपालि पानी कति भरियो भन्ने कुरा सबैलाई थाहा हुन्थ्यो । जैसलमेरमा एउटा अमरसागर छ । त्यस सागरको भित्तामा घोडा, हाती र सिंहका मूर्तिहरू कुँदिएका छन् । यस्तो शैलीको यो अमर उदाहरण हो भन्दा अत्युक्ति नहोला ।

स्तम्भ र नेष्टालाई एकअर्कासित जोडिदिने हो भने चमत्कारै हुन्छ । अलवरबाट लगभग एक सय किलोमिटर टाढा अरावली पहाड छ । बस्ती नभएको त्यही पहाडको टुप्पामा एउटा पोखरी छ । त्यो पोखरीको नाम श्यामसागर हो । हुनसक्छ, पन्धौं शताब्दीमा युद्धका बेला सेनाका लागि यो सागर बनाइएको थियो । यसैको छेउमा वरुण देवता भएको एउटा स्तम्भ छ । त्यो स्तम्भको उचाइका हिसाबले त्योभन्दा एक फर्लाङ्ग पर श्यामसागरको अपरा छ । त्यहाँ बढिरहेको पानीको स्तरले वरुण देवताको पाउ छुनेवित्तिकै अपरा चल्न थाल्छ । पोखरीमा फेरि त्योभन्दा बढी पानी भरिन्दैन । भन्नुपन्यो, वरुण देवता कहिल्यै डुव्हैनन् ।

स्तम्भबाट पोखरीको जलस्तर केकति छ ? भन्ने कुरा थाहा पाइन्थ्यो । तर त्यसको गहिराइ प्रायः ‘पुरुष’ नापले नापिन्थ्यो । दुवै भुजाहरू दायाँबायाँ फैलाएर खडा भएका पुरुषको एउटा हातबाट अर्को हातसम्मको कुल लम्बाइ पुरुष वा पुरुष भनिन्छ ।

इन्च-फिटमा यो लगभग ६ फिटको हुन्छ । यस्ता बीस पुरुष गहिरो भएको पोखरी आदर्श पोखरी मानिन्दै आएको छ । पोखरी बनाउने इच्छा गरेका मानिसले यही बीसी (२०) लाई छुन चाहन्छन् । तर बनाउनेको सामर्थ्य र आगौर आगरको क्षमतानुसार यो गहिराइ थपघट भइरहन्छ ।

प्रायः बीसी (२०) पुरुषजति गहिरो भएको वा त्योभन्दा पनि ज्यादा गहिरो पोखरीको पालमा तरड्गका वेग तोडनका निम्ति आगौर र आगरबीच टापु छोडिन्छन् । त्यस्ता पोखरी बनाउँदाखेरि गहिरो खनिएको सारा माटो पालमा राख्न जरुरी हुन्दैन । यस स्थितिमा त्यसलाई अझै टाढा अर्थात् पोखरीभन्दा बाहिर ल्याएर फाल्नु पनि कठिन हुन्छ । यसैले बीसीजस्ता गहिरा पोखरीका माझमा टापुजस्तो एउटा वा एकाधिक स्थान छोडिइन्थे । यस्तो प्राविधिक र व्यावहारिक कारणले गर्दा गरिन्थ्यो । यिनमा खनाइका अतिरिक्त माटो पनि हालिन्थ्यो । त्यो प्रविधि बलियो र व्यावहारिक थियो । ती सम्पूर्ण सुविधा हेरेर बनाउने गरिन्थ्यो । पोखरीभरि पानी हुन्थ्यो । यसको बीचमा टापु निर्माण गरिन्थ्यो । ती सम्पूर्ण टापुले पूरै दृश्यलाई भन् शोभायमान् र मनोरम गराउने गर्दथे ।

टापु, पिपुवा, टेकरी र द्वीपजस्ता शब्द त यस अड्गका निम्ति पाइन्छन् नै । तर राजस्थानमा पोखरीको यस विशेष भागलाई एउटा विशेष नाम दिइएको छ - लाखेटा (द्वीप वा टापु) ।

लाखेटाले पानीको छालको बेगलाई तोड्ने काम गर्दछ । यसले पोखरी र समाजलाई जोड्ने काम पनि गर्दछ । लाखेटा पाइने ठाउँमा त्यस क्षेत्रका कुनै सिद्ध सन्त, सती वा स्मरण गर्ने योग्य व्यक्तिको स्मृतिमा सुन्दर छतरी (स्थायी पक्की मण्डप) बनेको पाइन्छ । लाखेटा ठूलो भयो भने छतरीका साथ पीपल आदि रुखहरू लगाइएका पनि पाइन्छन् ।

सबभन्दा ठूलो लाखेटा ? यस लाखेटामा रेल्वे स्टेसन छ, बसपार्क छ । एउटा प्रतिष्ठित औद्योगिक क्षेत्र पनि बसेको छ । यसमा हिन्दुस्तान इलेक्ट्रो ग्रेफाइट्सजस्तो भीमकाय कारखाना पनि स्थापना गरिएको छ । मध्य रेल्वेदेखि भोपाल हुँदै इटारसी जानेवेला एउटा मण्डीद्वीप भन्ने ठाउँ आउँछ । यो ठाउँ कुनै जमानामा भोपाल तालको टापु थियो । त्यो २५० वर्गमाइलमा फैलिएको विशाल ताल थियो । यसलाई होशंग शाहको समयमा भल्काइयो । यतिखेर यो खुन्चेर धेरै सानो भइसकेको छ । तैपनि यसको गन्ती देशका ठूला पोखरीमा नै गरिन्छ । यतिखेर यसमा पानी छैन । यो सुकिसकेको छ । यसैले होला, त्यस मण्डीद्वीपमा अहिले एउटा औद्योगिक नगर बसाइएको छ ।

कुनैवेला दुइटा शब्दहरू थिए, प्रणाली र सारिणी । यी दुवै शब्दको अर्थ पानीसँग सम्बन्धित थियो । यिनको अर्थ समयानुसार विस्तार हुँदै आएको छ । पहिले ती दुवै शब्द पोखरी, जलपद्धति, कुलो, ढल तथा नालानाली आदिका अर्थमा प्रयोग गरिन्थे । यी सबै सिँचाइ व्यवस्थासित जोडिएका थिए । तर अहिले प्रणाली शब्दको अर्थ शासन व्यवस्थाको नाम चिनाउन अर्थमा प्रयोग गरिन्छ । जस्तै संसदीय प्रणाली, राष्ट्रपतीय प्रणाली र साम्यवादी प्रणाली आदि । यस्तै यतिखेर सारिणी शब्द रेलगाडीको समयका लागि प्रयोग गरिएदैछ । यी सब कुराले त्यतिखेर पानी र यी शब्दको निकै महत्त्व थियो । यसबाट यही कुरा छर्लड्ग हुन्छ ।

सिँचाइको प्रमुख नाली निस्किने ठाउँलाई मुहान भनिन्छ । यसैको अर्को नाम मोखा र मोखी (पानीको स्रोत वा मुहान) पनि हो । मुख्य नहरलाई रजबहा अर्थात् राजकुलो भनिन्छ ।

निकै नै विशिष्ट पोखरीको रजबहा (राजकुलो) ले यस लोकको राजबाट निक्लेर देवलोकलाई पनि छुने गर्दथ्यो । त्यसपछि यसको नाम रामनाल रहन गयो । जैसलमेरमा धुत रेगिस्तान भन्ने एउटा इलाका छ । त्यहाँ एउटा घना र सुन्दर बगैँचा 'बडा बाग' (ठूलो फुलबारी) छ । यसको नजिकै चैतसर नाम गरेको एउटा ठूलो पोखरी छ । त्यस पोखरीबाट रामनाल निस्केको छ । यही

रामनालबाट नै त्यो ठूलो बगैँचाको सिँचाइ भइरहेको छ । यहाँको आँपको बगैँचा र ठूलो फूलबारी साँच्चिकै निकै घना छ । यो मरुभूमिमा आगो बाल्ने सूर्य आए भने पनि शीतल लिन र त्यो पनि हरियो रडमा रङ्गिएर आउँछ ।

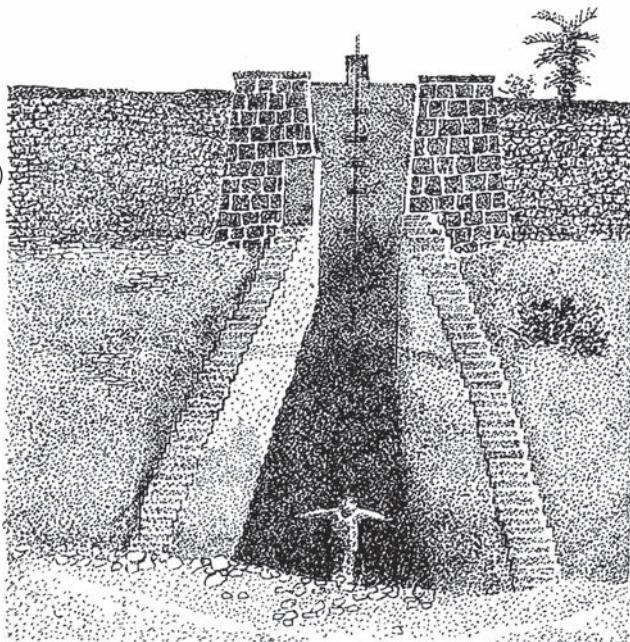
रजवहावाट अरू नहर पनि निस्किन्छन् । ती नहरलाई बहतोल, बरहा, बहिया र बहा पनि भनिन्छ । पानी निस्किने बाटोमा पछि बसेका बस्तीका नामाकरण पनि यिनैका आधारमा भएको छ । आगराको बाह नामको तहसील यसको उदाहरण हो ।

त्यहाँ सिँचाइका लागि स-साना पोखरीहरू बनाइएका हुन्थे । पानी निकाल्ने धेरै व्यवस्थित प्रवन्ध हुँदै आएको छ । पोखरीको डिलको कुनै भागबाट वारपार निकालिएको नालीको एक खण्डमा पोखरीतिरबाट डाट (टेकेसो विर्को, टेवा, टेको, छेस्कनी र काग) लगाएर बन्द गरिन्छ । पानी निस्किने बेला डाट खोलिन्छ । यो काम गर्दा पानीमा हामफाल्नुपर्दछ । पानीभित्र पसेर डाट हटाउनुपर्दछ । फेरि यसरी नै बन्द गर्नुपर्दछ । यो एउटा साहसिक कार्य हो । यसलाई डाट नाम गरेको अड्गले सर्वसुलभ बनाएको हुन्छ ।

पोखरीभित्र एउटा छोटो तर गहिरो हौज (कुण्ड) जस्तो ढाँचा तयार गरिन्छ । यसैलाई डाट भनिन्छ । यो वर्गाकार हुन्छ । प्रायः यो दुईदेखि तीन हातको हुन्छ । पानीतिरको भित्तामा आवश्यकतानुसार अलगअलग उचाइमा दुईतीनवटा प्वालहरू पारिन्छन् । प्वाललाई लट्ठीले बन्द गर्नुपर्दछ । अगाडिको भित्तामा यस्तै अरू प्वालहरू पनि हुन्छन् । तर ती तलतिर मात्रै हुन्छन् । यिनवाट पोखरीको डिलको अर्कोतिरको नालीबाट पानी बाहिर निकालिन्छ । कुण्डको गहिराइ आठदेखि बाह हातसम्म हुन्छ । यसबाट तल ओर्लिनका निम्नि भित्तामा एकएक हात फरक पारेर ढुङ्गाका सिँढीहरू बनाइएका हुन्छन् ।

यसले गर्दा पानीको डाट खोल्न पोखरीको पानीमा पस्नु पर्दैन । ढुङ्गाका टुक्राका सहायताले ओर्लिनुपर्दछ । सुक्खा हौजको प्वालको डाट हटाएर पानी चालू गरिन्छ । अनि पालतिरको नालीबाट पानी बाहिर आउन लाग्छ । राजस्थान, मध्य प्रदेश, उत्तर प्रदेश, विहार, महाराष्ट्र, तमिलनाडू र गोवामा पनि यस्तै मिल्दाजुल्दा डाट पाइन्छन् । ठाउँअनुसार डाटका नाम फरकफरक रहिआएका छन् । जस्तै: चुकरैण्ड, चुरण्डी, चौण्डा, चुण्डा र उरैण्ड । तर यी सबैको काम डाटजस्तै पानी निकाल्ने नै हो ।

पोखरी र खेतलाई
जोड्न बनाइएको
मोखी (पानीको मुहान)

यसरी पोखरीको पानी नहरमा ल्याएर टाढाटाढासम्म लगिन्छ । तर केही ठूला पोखरी पनि हुन्छन् । त्यसको मोखी (मुहान) निर पानीको घनत्व धेरै ज्यादा हुन्छ । यस घनत्वको उपयोग नहरमाथि पानी चढाउनका निम्नि पनि गरिन्छ । यसरी मोखी अर्थात् मुहानबाट निस्केको पानी केही हातमाथि उठेर फेरि नहरको ढालूमा बर्ने गर्दछ । यसरी बरेको पानी धेरै टाढाटाढासम्म पुग्छ । यसबाहेक यस्तो पानीले माथि डाँडाका खेतबारीमा समेत सिँचाइ गर्न सकिन्छ ।

मुख्य नहरको दुवैतिर अलि पर कुवा पनि बनाइएका हुन्छन् । यिनमा पानी निकाल्ने रहट (यान्त्रिक धिर्नी वा पाड्ग्रो) लगाएर फेरि पानी उठाइन्छ । पोखरी, नहर, कुवा र धिर्नीको यो शानदार चौकडी हो । यिनी एकपछि एक गरेर कैयौँ खेतबारीमा सिँचाइसित जोडिँदै जान्छन् । यो व्यवस्था बुन्देलखण्डमा चन्देल-बुन्देलका पालामा बनेको थियो । त्यहीबेला त्यहाँ एकएक हजार एकडमा बरुवासागर र अरजरसागर बनाइएका थिए । अहिलेसम्म पनि तिनबाट काम लिइँदैछ । सन् १७३७ मा ओरछाका नरेश उदित सिंहले बरुवासागर बनाएका थिए । यस्तै सुरज सिंहले सन् १६७१ मा अरजरसागर निर्माण गरे । यतिखेर ती नहरले उत्तर प्रदेश सिँचाइ विभागको प्रतिष्ठा बढाउदैछन् ।

पानीको जोहोबारे सारा व्यवस्था गरियो । तैपनि पानीको तस्करी अर्थात् दुरुपयोग रोकिएन भने जति राम्रो पोखरी बनाए पनि त्यो हेदाहिँदै सुक्न बेर लाग्दैन । यसै पनि वर्षा ऋतुमा पोखरी टन्न भरिन्छ नै । त्यही पोखरी शरदमा सफा नीलो रडमा रड्गिन्छ । अनि शिशिर आयो भने त्यो शीतल हुन्छ । वसन्तमा रमाउँछ र फेरि ग्रीष्ममा ? ग्रीष्ममा त सूर्यले पोखरीको सारा पानी सोसिदिन्छ । सायद पोखरीको प्रसङ्गमा नै होला क्यारे, सूर्यको एउटा विचित्रको नाम ‘अम्बु तस्कर’ पनि हो । सूर्यजस्तो एक नम्बरको पानी तस्कर हुनुपर्छ । आगर यानि पोखरीको पानीको सुरक्षा गर्नुपर्छ अन्यथा पानी चोरले पानी चोरेर लैजाने गर्छ ।

यस चोरीलाई रोक्ने सकेसम्म कोशिश गरिएकै हुन्छ । पोखरीलाई ढालू (अलि ओरालो जमिन) बनाएर चोरी रोक्ने काम गरिन्छ । पानी कम हुन लाग्यो भने कम मात्राको पानी ज्यादा क्षेत्रमा फैलिनबाट रोकिन्छ । आगरमा ढालू हुन्छ । यसैले पानी कम भएको भागमा समेत बढी मात्रामा पानी भइरहन्छ । त्यो पानी वाफ बनेर छिटो उड्न पाउँदैन । ढालू सतह अलिकति गहिरो बनाइन्छ । यस्तो गहिरो खाल्डोलाई अखाडा भन्दछन् । बुन्देलखण्डमा यसलाई भर भनिन्छ । कताकति यो वण्डारौ वा गर्लका नामले पनि चिनिन्छ । यस अड्गलाई मुख्य घाटतिर वा पोखरीको बीचबीचमा राखिन्छ । पोखरीको मध्य भाग गहिरो हुने भएकोले गर्मीका दिनमा चारैतिरबाट पोखरी सुक्न लाग्छ । र, यसरी पानीले घाट छोड्न थाल्छ । यो राम्रो कुरा होइन । यसैले पानीको दुरुपयोग नहोस् भनेर मुख्य घाटतर्फ नै अखाडा बनाउने गरिन्छ । यो तरिका निकै चलनचल्तीमा आएको छ । तैपनि तीनतिरबाट पानीको थोरबहुत दुरुपयोग भइरहेकै हुन्छ । तर चौथो मुख्य भुजामा पानी सधैं रहिरहन्छ ।

ग्रीष्म ऋतु बिन्नेवित्तिकै बादल फेरि लाग्न थाल्छ । आगौर (मुहान) ले आगर (पोखरी) भर्छ र सागर फेरि लहराउन लाग्छ । सूर्यले पानी चोर्छ भने सूर्यले नै पानी दिन्छ ।

स्वच्छ सोचको समाज

पोखरीमा पानी आउँछ । अनि फेरि त्यही पानी बाहिरिन्छ । यही आवतजावतले पोखरीलाई असर पार्छ । वर्खे पानीको शक्तिशाली थोपाद्वारा आगौरको माटो पखालिन्छ । अनि आगरको पानी मिसिन्छ । पोखरीको डिलको माटो काटिएर आगरमा भरिन्छ ।

यसरी पोखरीको स्वरूप विग्रहरन्छ । यो खेल नियमित चलिरहन्छ । यसैले मानिस र समाजले यसलाई बचाउने खेल नियमपूर्वक खेलिरहेकै हुन्छन् । यो खेल नियमले खेलिन्थ्यो । यही कारण नै युगाँसम्म पोखरीले समाजलाई राम्ररी खेल खेलाएका थिए । तर पछिल्लो पचास-सय वर्षमै ती पोखरीहरू समाप्त गरिएका छन् ।

पहिलोपटक पोखरी भरिनेवितिकै त्यसको रेखदेख र प्रबन्धको काम थालनी हुन्थ्यो । यो सजिलो काम थिएन । तर पोखरीलाई व्यवस्थित गर्नु जरुरी थियो । समाजले यसलाई सधैँभरि सुव्यवस्थित गर्दै आएको थियो । यो काम पूर्णतः सहज ढुगाले भइरहन्थ्यो ।

आगौरमा पाइला टेक्नासाथ रेखदेखको पहिलो काम सुरु हुन्थ्यो । आगौर सुरु हुनासाथ त्यसको सूचना दिने ढुगाका सुन्दर स्तम्भ राखिएका हुन्थे । स्तम्भ हेरेर अब पोखरीको आगौरमा उभिएको छु भन्ने कुरा बुझ्न सकिन्छ । यहाँवाट पोखरीमा पानी भरिन्छ । यसैले यस ठाउँलाई सफासुग्घर राख्नुपर्दछ । जुत्ता आदि लगाएर आगौरमा आउनु हुँदैन । दिसापिसाबको त कुरा परै जाओस, यहाँ थुक्नसमेत मनाही गरिएको हुन्छ । ‘जुत्ता लगाएर आउन मनाही छ, थुक्न मनाही छ’ जस्ता बोर्ड लगाइएका हुन्थे । तर स्तम्भ हेरेर सबैले यस दिशातिर ध्यान दिन्थ्ये ।

आगरको पानीको सरसफाइ हुनु जरुरी छ । यस्तै यसको शुद्धता हुनु पनि त्यतिकै आवश्यक छ । यसैले सुरुकै दिनबाट नै यो कामको थालनी हुन्थ्यो । नयाँ पोखरीमा पानी भरिएको दिन त्यहाँ समारोहको आयोजना गरिन्थ्यो । त्यस

पोखरीमा जीवजन्तु ल्याएर छोड्ने काम पनि गरिन्थ्यो । यिनमा खास गरी माछा, कछुवा, गँगटा छोडिन्थ्ये । पोखरी ठूलो र गहिरो छ भने गोही पनि छोड्ने काम गरिन्थ्यो । यस्ता जीवित प्राणीका साथै सामर्थ्यअनुसार चाँदी वा सुनका जीवजन्तु बनाएर विसर्जित गरिन्थ्यो । लगभग पचास-पचपन्न वर्ष पहिलेको कुरा हो । छत्तिसगढको रायपुर शहरको पोखरीमा सुनका नत्थे लगाइदिएर कछुवा छोडिएका थिए ।

पहिलो वर्षमा केही विशेष प्रकारका वनस्पति पनि पोखरीमा राख्ने चलन थियो । अलगअलग क्षेत्रमा यिनको थरी बदलिन्थ्यो । तर सबैको काम एउटै थियो, पानी सफा गर्नु । राजस्थानका पोखरीमा कुमुदिनी (कमलको फूल), निर्मली (एउटा वृक्ष जसको फलले पानी सफा गरिन्छ) र त्यो फल औषधीमा पनि प्रयोग गरिन्छ) र चाक्खुघबाट बनेको चाक्सू अर्थात् चाक्सी उमार्ने चलन थियो । कुनैबेला यस्तो समय पनि आएको होला, पोखरीको पानी सफा गर्न चाक्सू (चाक्सी) विरुवाको निकै चलनचल्ती भयो । यतिखेर जयपुरनजिकै एउटा बस्ती छ । त्यसको नाम चाक्सू हो । यसको नामाकरण सायद चाक्सू (चाक्सी) विरुवाको कृतज्ञताका निम्नि गरिएको थियो ।

पाल (पोखरीको डिल) मा पीपल, बर आदि रूखहरू लगाइन्छन् । पोखरी र यी रूखबीच उमेरलाई लिएर हमेसा होडवाजी चल्दथ्यो । यो भनेर कि कुन धेरै टिक्छ ? कुन धेरै बाँच्छ ? रूख वा पोखरी ? यो प्रश्न प्रायः अनुत्तरित रहिआएको छ । दुवैको निकै लामो सङ्गत हुँदै आएको छ । यो सङ्गत राम्ररी नै जुरेको थियो । अहिले यिनलाई उपेक्षा गरिएको छ । जो पहिले गए पनि शोक गर्दै त्यसको पछि अर्को पनि गएको छ । रूखहरू काटिएका छन् । त्यसपछि पोखरी पनि केही समयमै सुकेर पुरिएका छन् । यदि पहिले पोखरी नष्ट भयो भने रूख पनि धेरै दिन टिक्न पाएका छैनन् ।

पोखरीछेउछाउ आँपका रूखहरू पनि हुन्छन् । तर ती पालमा कम र यसको तलतिरको जमिनमा ज्यादा देखिन्छन् । छत्तिसगढ क्षेत्रका धेरैजसो पोखरीमा शीतला माताको बास हुन्छ भन्ने जनविश्वास रहिआएको छ । यसैले यस्ता पोखरीका डिलमा नीमका रूखहरू रोपिदैछन् । विनारूखको पोखरीको डिलको तुलना विनामूर्तिको मन्दिरसित पनि गरिएको छ ।

विहार र उत्तर प्रदेशका कतिपय भूभागका पोखरीको डिलमा रहरीका विरुवा लगाउने गरिन्थ्यो । यिनै ठाउँमा नयाँ बनाइएका पालमा केही समयसम्म

तोरी पेल्दा निस्केको अवशेष अर्थात् पिनाको धूवाँ दिइन्थ्यो । ताकि नयाँ पाल नविग्रियोस् । मुसा आदिले त्यसमा दुलो बनाएर कमजोर नवनाऊन् ।

पोखरी बनिसकेपछि यी सबै काम गर्नुपर्ने हुन्छ अथवा आवश्यक परेमा एकदुईपटक अरू पनि गर्नुपर्छ । तर पोखरीमा हरेक वर्ष माटो जम्मा हुन्छ । यसैले त्यसलाई हरेक वर्ष निकालिरहने व्यवस्था मिलाइएको हुन्छ । यो काम उचित र सुन्दर नियम बनाएर गरिन्थ्यो । तलैया माटो निकाल्नु निकै कठिन कार्य हो । तर यसलाई एउटा उत्सव सम्भेर चाडपर्वका रूपमा बदलेर आनन्दको अवसर बनाइएको थियो । कतै त्यसका निम्ति ठीक व्यवस्था गरिएको थियो । जसरी त्यो चुपचाप पोखरीको पीँधमा आएर बस्दथ्यो, त्यसरी नै त्यसलाई चुपचाप बाहिर निकालेर पोखरीको डिलमा जम्मा गरिइन्थ्यो ।

तलैया माटो निकाल्ने समय विभिन्न क्षेत्रमा छुटाछुटै हुन्थ्यो । मौसम हेरेर समय निश्चित गरिन्थ्यो । त्योबेला पोखरीमा सबभन्दा थोरै पानी हुनुपर्दछ । गोवा र पश्चिम घाटका तटवर्ती क्षेत्रमा यो काम तिहार सिद्धिनेवित्तिकै गरिन्छ । उत्तरका धेरै ठूलो भूभागमा नयाँ वर्ष अर्थात् चैतभन्दा ठीक पहिले यो काम गरिन्छ । छत्तिसगढ, उडिसा, बड़गाल, बिहार र दक्षिणमा वर्षा हुनुअघि खेत तयार गर्नेबेला यो काम गरिन्छ ।

हिजोआज हाम्रो समाज पोखरीदेखि टाढिएको छ । यस्तै प्रशासनले पनि पोखरीको सरसफाई गर्ने र लेदो निकाल्ने कामलाई एउटा समस्याको रूपमा हेरेको छ । त्यसले यस समस्याको समाधान गर्नुको साटो भएभरको बहाना खोजिरहन्छ । उसको नयाँ हिसाबअनुसार यो खर्चिलो काम हो । यो काम अति नै खर्चिलो छ भनेर कतिपय प्रमुख जिल्ला अधिकारीले आफ्नो क्षेत्रका पोखरीको लेदो निकाल्ने व्यवस्था गरेनन् । यसैले नयाँ पोखरी बनाउनु सस्तो पर्छ भन्ने भनाइ उनीहरूको थियो । पुराना पोखरीहरू सफा गरिएनन् । नयाँ बन्ने त कुरै भएन । यसो हुँदा भन्नैपर्छ, लेदो पोखरीमा नजमेर नयाँ समाजको दिमागमा भरिएको छ । त्यतिखेर समाजको सोच स्वच्छ थियो । फेरि भन्नुपर्दा त्यो समाज स्वच्छ सोचको समाज थियो । उसले लेदोलाई कहिल्यै पनि समस्याको रूपमा हेरेन । बरु उसले यसलाई प्रसादजस्तै ठानेर ग्रहण गरेको थियो ।

किसान, कुमाले र गृहस्थ नै प्रसाद ग्रहण गर्ने पात्र थिए । किसानले प्रतिगाडीका हिसाबले माटो काट्दथे । उनीहरूले त्यो माटो खेतमा लगेर हाल्दथे । यसरी उनीहरूले पाँगो माटोले आफ्नो खेतबारीको उज्जाउपन सुरक्षित

राख्ने गर्थे । उनीहरूले यस प्रसादको बदलामा प्रतिगाडीका हिसावले केही नगद र बालीको केही अंश ग्राम कोषमा जम्मा गर्दथे । यर्हाँबाट फेरि पोखरीको मर्मतसम्भारको काम गरिन्थ्यो । यतिवेला छत्तिसगढमा लेदो निकाल्ने प्रमुख कार्य किसान परिवारले नै गर्दैछन् । हिजोआज सावुन दुर्गम क्षेत्रसम्म पुगिसकेको छ । तैपनि अहिलेसम्म कठिपय घरमा लेदो माटोले नुहाउने चलन जारी नै छ ।

यस कामलाई विहारमा उडाही (पोखरीको लेदो निकालने एउटा चलन) भनिन्छ । उडाही समाजको सेवा हो, श्रमदान हो । हरेक घरका काम गर्न सक्ने मानिस पोखरीमा भेला हुन्थे । हरेक घरले दुईदेखि पाँच मन माटो निकाल्दथ्यो । त्योवेला त्यहाँ सर्वत बाँडिन्थ्यो । कोही काम गर्न आएन भने जरिवानाको रकम असुलेर पञ्चायतमा जम्मा हुन्थ्यो । यसरी जम्मा भएको जरिवानाको रकमको एक भाग उडाही (पोखरीको लेदो निकाल्ने कार्य को संयोजनमा खर्च) गरिन्थ्यो ।

सबैका लागि सबैको
सहयोगद्वारा बनिरहेका
पोखरीहरू

दक्षिणमा दर्मादा प्रथा थियो । कतैकतै यसका निस्ति गाउँको भूमिको एक भाग दानमा दिइन्थ्यो । त्यसको आम्दानीले साद (लेदो) निकाल मात्र खर्च गरिन्थ्यो । यस्तो भूमिलाई कोडगे भूमि भनिन्थ्यो ।

राज्य र समाजको संयुक्त प्रयास भयो भने कुनै पनि काम ढिलासुस्ती हुने कुरै भएन । दक्षिणमा पोखरीसम्बन्धी मामिलामा राज्य र समाजको तालमेल निकै व्यवस्थित थियो । राज्यको ढुकुटीबाट यस कामका निस्ति अनुदान प्राप्त हुन्थ्यो । यसका साथै हरेक गाउँमा यसका लागि एउटा छुटै कोषको व्यवस्था पनि गरिएको थियो ।

हरेक गाउँमा केही भूमि खेतबारीको व्यवस्थाका लागि छुट्याइएको हुन्थ्यो । यस्तो भूमिमा मालपोत तिर्नुपर्दैनन्थ्यो । यस्तो मालपोत तिर्नु नपर्ने भूमिलाई मान्यम् (कोष) भनिन्थ्यो । मान्यमवाट प्राप्त भएको बचत, आय वा अन्न पोखरीसम्बन्धी काम गर्ने मानिसलाई दिइन्थ्यो । जति किसिमका काम, त्यति किसिमका मान्यमहरू थिए । जो काम जहाँ गर्नु छ, त्यहीं त्यसको प्रवन्ध गरिन्थ्यो । त्यहीं त्यसको खर्चसमेत जुटाउने व्यवस्था गरिएको हुन्थ्यो ।

सबैका लागि सबैको सहयोगद्वारा बनिरहेका पोखरी अलौति मान्यम्बाट श्रमिकलाई पारिश्रमिक दिने व्यवस्था गरिएको थियो । अणैकरण मान्यम् पूरै वर्षभरि पोखरीको हेरविचार गर्नेहरूका निस्ति थियो । यसैबाट ती परिवारको गुजारा पनि चल्दथ्यो । उनीहरूले जनावरलाई पोखरीको डिलतिर आउन दिईनथे । यस्तै आगौरमा पनि गाईबस्तु आउनजान दिइदैनन्थ्यो । मानिसहरू यो कामको लागि वर्षभरि नै खटिरहन्थ्ये । यिनीहरूको व्यवस्था बंदेला मान्यम्द्वारा गरिइन्थ्यो ।

केही खेतबारी पोखरीसित जोडिएका हुन्थ्ये । त्यहाँ छराइदेखि कटाइसम्म जनावर आउन नपाउने व्यवस्था मिलाइएको थियो । यो व्यवस्थाका लागि पनि बंदेला मान्यम्बाट नै खर्च भरिने गरिन्थ्यो । यो काम गर्नेलाई पट्टी भनिन्थ्यो ।

सिँचाइका बेला नहरको डाट खोलेर र समयमा पानी पुऱ्याउनु एउटा बेरलै जिम्मेवारी थियो । यस सेवालाई नीर मुनक्क मान्यम्बाट पूरा गरिन्थ्यो । किसानले कतै पानी खेर फालिरहेका त छैनन् ? भन्ने कुरा हेर्नका लागि पनि मानिस खटिएका हुन्थे । ती खट्ने मानिसको तलब कुलमक्कवल मान्यम्बाट उपलब्ध गराइन्थ्यो । पोखरीमा कति पानी आएको छ ? कति र कुन खेतमा केके छरेको छ ? कसलाई कति पानी चाहिन्छ ? यस्ता प्रश्न निरघण्टी वा निरुक्तीले हल गर्दथे ।

दक्षिणमा हरिजन (महात्मा गान्धीद्वारा अछूत वा तल्लो जात अर्थात् आजका दलितलाई दिइएको नाम) लाई मात्र नीरघटी वा निरुकुट्टी पद प्राप्त थियो । उनीहरूले पोखरीको जलस्तर हेरेर खेतबारीमा न्यायोचित पानी वितरण गर्दथे । यसबारे सूक्ष्म हिसाबकिताब गर्ने निरुकुट्टीमा विलक्षण क्षमता थियो । उनीहरूले यो क्षमता वंशानुगत रूपमा पाएका थिए । हरिजनलाई यो पद केही स्वार्थवश दिइएको थियो भन्ने आजका केही समाजशास्त्रीको भनाइ छ । यी परिवारसित जग्गाजमिन हुँदैनथ्यो । यिनीहरू सुकुम्बासी थिए । कहिलेकाही जग्गाधनीका खेतबारीमा पानीसम्बन्धी विवाद पर्दथ्यो । आफूसित जमिन नभएकोले नै हरिजनले यसबारे निष्पक्ष भएर आफ्नो निर्णय सुनाउँथे । यदि सुकुम्बासी हुनु मात्रै योग्यताको आधार थियो भने सुकुम्बासी ब्राह्मण त सधै प्राप्त हुन सक्ये । यस कुरालाई यहीं छोडौं । अब फेरि मान्यमतिर फकौं ।

पोखरीको पानी सिँचाइमा त काम लाग्दथ्यो नै । यसबाहेक केही पोखरीको पानी पिउने पनि गरिन्थ्यो । यहाँबाट पानी बोकेर कहार (एउटा हिन्दु जाति जसले डोली र पानी बोक्ने काम गर्दछ) ले घरघरमा पुऱ्याउँथे । उनीहरूको तलब उरणी मान्यम्बाट जुटाइन्थ्यो ।

कहिलेकाही पोखरी विग्रने र भट्किने गर्थ्यो । यस स्थितिमा यसको सम्भार र मर्मत उप्पार र वादी कोषबाट व्यवस्थित गरिन्थ्यो । पोखरीबाट निक्लिएका नहरको रेखदेख वायक्कल मान्यम्‌का तर्फबाट खर्च हुन्थ्यो । (पोखरीको डिल) देखि नहरसम्म वृक्षारोपण गर्ने चलन थियो । वर्षभरि नै ती रुखको सम्भार, काटछाँट, हेरचाह आदि काम भइरहन्थ्यो । यसको सारा जिम्मेवारी मानल मान्यम्‌ले निर्वाह गर्नुपर्दथ्यो ।

खुलगा मान्यम्‌ र पाटुल मान्यम्‌ पनि थिए । यिनले पुराना पोखरीको मर्मत र नयाँ खनिने पोखरी सम्हाल्ने काम गर्दथे । एउटा पोखरीसित यतिका धेरै काम र सेवा गाँसिएका थिए । यी कामहरू वर्षभरि नै नियमित र राम्ररी चलिरहनु पर्दथ्यो । यो काम हेर्नु पनि एउटा काम नै थियो । कुन काममा कतिजना लगाउने ? कहाँबाट कसलाई हटाउने ? यो सारा संयोजन गर्ने काम करै मान्यम्बाट सम्पन्न गरिन्थ्यो । यसलाई कुलम वेटू वा कणममोइ वेटू पनि भन्दथे ।

यसरी दक्षिणबारे एउटा छोटो र साधारण वर्णन गरियो । तर यसबाट त्यहाँका पोखरी र यससम्बन्धी पूर्ण व्यवस्थाका सम्बन्धमा यथेष्ट जानकारी हुन

सकदैन। यो त अथाह छ। यस्तैरयसैसित मिल्दाजुल्दा व्यवस्था भारतका उत्तर र पूर्व-पश्चिममा पनि थिए होलान्। केही काम गुलामीका बेला विग्रे। अहिले यो अनौठो स्वतन्त्रताको दौडमा समाज छिन्नभिन्न भएको छ।

समाजमा गैंगजी कल्लाजस्ता मानिस पनि छन्। उनले अव्यवस्थित समाजलाई व्यवस्थित गर्न कम्मर कसेकै छन्। उनको नाम त गंगाजी थियो। तर त्यो नाम गैंगजी कसरी जुऽयो? भन्ने कुरा थाहा छैन। उनको नाम स्नेह र आत्मीयताका कारण विग्रियो, यसै भन्न सकिन्न। एक सय वर्षदेखि उनी बसेको शहर, फलौदीवरिपरि आठवटा भव्य र विशाल पोखरी थिए। ती पोखरीहरू भिन्दाभिन्दै पुस्ताले छुट्टाछुट्टै समयमा निर्माण गरेका थिए। त्यतिखेर पोखरीसम्बन्धी व्यवस्था उत्तम व्यवस्था थियो। पछिं गएर यो व्यवस्था पनि ध्वस्त भयो। यसका साथै पोखरीलाई विस्तारै उपेक्षा गरिदै थियो। यही कारण पोखरी सुस्तसुस्त विग्रिन र भक्तिक्न लागे। ती आठ पोखरीमध्ये ६ वटाचाहिँ एक शृङ्खलामा बाँधिएका थिए। तिनको बन्दोबस्त पनि ती पुस्ताले शृङ्खलामा बाँधेर नै गरे होलान्। फेरि कुनैबेला त्यो सम्भार गर्न कडी ठुट्यो होला।

यो कडी टुटेको ध्वनि कतिखेर गैंगजीको कानमा पच्यो, थाहा छैन। हिजोआज त्यहाँ उनको एउटै छ्विं स्मरण गरिन्छ। विहानदेखि साँझसप्तम फाटेको चप्पल लगाएका गैंगजीले ती पोखरीको फन्को मार्ने गर्दथे। कसैले नुहाउने र पानी भर्ने घाटमा फोहोर गरेको देखे भने त्यसलाई माया गरेर उनले हप्काउने गर्थे।

गैंगजीले कहिले पाल (पोखरीको डिल) र कुनैबेला नेष्टा (निकास)को निरीक्षण गर्दथे। कुन पोखरीको कसरी र कस्तो मर्मत गर्नुपर्ने हो? यसबारे उनले मनमनै सूची तयार गर्दथे। ती पोखरीमा आउने केटाकेटीसित उनी स्वयं खेले गर्दथे। उनले उनीहरूलाई विभिन्न किसिमका खेलहरू खेलाउँथे। तीनतिरबाट शहर पोखरीले घेरिएको थियो। तिनको एक फन्को मार्ने हो भने तीन घण्टा समय लाग्छ। गैंगजी कहिले पहिलो पोखरीमा देखिन्थे भने कतिबेला अन्तिम पोखरीमा भेटिन्थे। कहिले विहान यहाँ भेटिन्थे भने मध्यान्तरमा त्यहाँ, बेलुकीपख कहाँ भेटिने हुन्, थाहा हुन्थयो। उनी आफै पोखरीको पाले भइसकेका थिए।

वर्षको अन्ततिर गैंगजी शहरका गल्लीमा घुमिरहेका देखिन्थे। त्यो बेला उनको साथमा केटाकेटीको एउटा फौज हुन्थयो। विहान हरेक घरको ढोका

खुल्नेवित्तिकै विनामागी उनलाई एक रूपैयाँ प्राप्त हुन्थ्यो । वर्षौदेखि हरेक घरलाई थाहा थियो- गैंगजीले एक रूपैयाँ मात्र मारछन, न थोरै न धेरै । रूपैयाँ लिने काम सिद्धिएपछि उनले शहरभरिका केटाकेटीलाई एक ठाउँमा जम्मा गर्दथे । यस्तै टोकरी, तसला, फरुवा र कोदालो पनि जोहो गरिन्थ्यो । त्यसपछि पोखरीको सफाइ सुरु हुन्थ्यो । लेदो निकालेर पालमा जमाइन्थ्यो । हरेक पोखरीको नेष्टाको फोहोर पनि यस्तै गरी सफा गरिन्थ्यो । एक तसला माटो र फोहोरको साटो हरेक केटाकेटीलाई दुई आना पुरस्कार दिइन्थ्यो ।

कहिलेदेखि गैंगजीले यो काम गर्दै थिए ? भन्ने कुरा कसैलाई स्मरण छैन । यति त थाहा छ, यो काम सन् १९५५-१९५६ सम्म चलिरहेको थियो । त्यसपछि उनी विते । त्यस शहरका मानिसलाई उनको मृत्युको कुनै सम्झना छैन । तर उनको शब्दयात्रामा शहरभरिका मानिस मलामी गएका थिए । एउटा पोखरीको धाटमा उनको अन्तिम संस्कार सम्पन्न गरियो । पछि त्यहीं नै उनको समाधि बनाइएको थियो ।

समाजले पोखरी बनाउनेलाई सन्तका रूपमा आदर गर्दथे । हुन त गैंगजीले पोखरी त बनाएका थिएनन् । तर उनले पहिले बनिसकेका पोखरीको हेरचाह र बन्दोबस्त गरेका थिए । यसैले उनी पनि सन्तमा गनिए ।

फलौदी शहरका पोखरीको सफाइको खेल सन्तले खेलाउँथे । जैसलमेरमा यो खेल स्वयं राजाले नै खेल्दथे । पहिलेदेखि सबैलाई थाहा भएकै कुरा हुन्थ्यो । तैपनि नगरभरि भ्याली पिटिन्थ्यो । यसको अर्थ हो, राजाका तर्फबाट वर्षको अन्तिम दिन घडसीसरमा ल्हास मेला भर्न डाकिन्थ्यो । त्यो दिन राजा, उनका पूरै परिवार, भाइभारदार, सेना र सम्पूर्ण प्रजा कोदालो, फरुवा, तसला आदि लिएर त्यो पोखरीमा भेला हुन्थे । सर्वप्रथम पोखरीको माटो खनेर राजाले तसला भर्थे । र, त्यसलाई आफै उठाएर उनले पोखरीको डिलमा राख्ये । अनि वाजागाजाका साथ ल्हास मेला सुरु हुन्थ्यो । सबै प्रजाको खानपिन दरबारका तर्फबाट त्यहीं हुन्थ्यो । राजा र प्रजा सबैका हात माटोले लतपतिएका हुन्थे । राजा यति तन्मय हुन्थे कि त्योदिन उनको काँधमा अरू कसैको काँधले ठोक्किन पनि सक्थ्यो । उनैले पोखरीको माटो खन्ने र बोक्ने गर्दथे । अङ्गरक्षकले पनि माटो खनेर बोक्थे ।

एकपटक यस्तै एउटा ल्हास मेला लाग्दै थियो । त्यो मेलामा जैसलमेरका राजा तेज सिंहमाथि हमला भएको थियो । उनी पोखरीको डिलमा नै मारिएका

थिए । तर ल्हास मेला रोकिएन । त्यो मेला रोकिएन, जारी भइरह्यो । मध्य प्रदेशको भील समाजमा पनि ल्हास मेला भर्ने काम गरिन्छ । त्यहाँ यो परम्परा भन् अघि बढेको छ । समाजको कुनै पनि काममा सबैको सहायता चाहिन्छ भन्ने कुरामा त्यो मेला जोडिएको थियो ।

कुनै समयमा सबका निम्निति सबैको सहायता गर्ने परम्परा थियो । यही परम्परावाट पोखरीहरू बनिरहन्थे । यसैवाट तिनको रेखदेख हुन्थ्यो । माटो खनिन्थ्यो, माटो हालिन्थ्यो । समाजको खेल ल्हासको उल्लासले चल्थ्यो ।

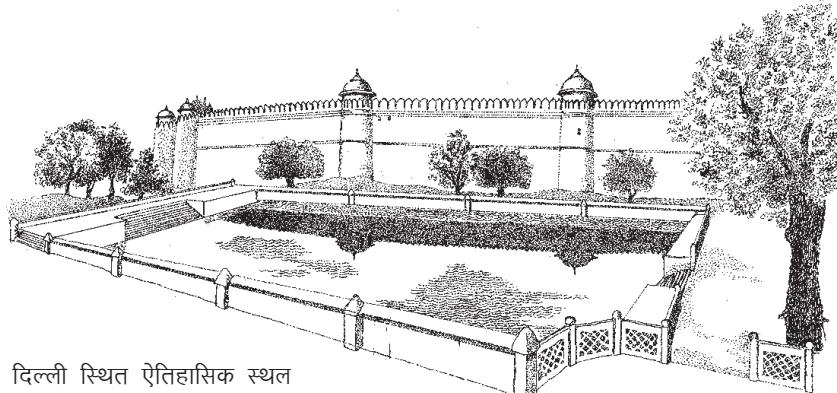
सहस्रनाम

उल्लासको उचाइलाई दर्शनको गहिराइसित जोड्ने मानिसहरू पनि छन् । सम्पूर्ण जीवन मात्र पानीको एउटा फोका हो भन्ने भनाइ उनीहरूको छ । यो संसार एउटा विशाल सागर हो भन्ने उनीहरूको सोचाइ पनि छ । यसमा कैयौं पुस्ता आउँछ र जान्छ । यस्तै युग आउँछन् र जान्छन् । यो कुरा ठीक छालजस्तै चलिरहन्छ । जीवन र मृत्युका लहरमा यो भवसागर लहरिएको छ । यसबाट पार पाउने लक्ष्य राखेको समाज पनि छ । यस्तै समाजले अनेक थरीका पोखरी बनाएका हुन् । उनीहरूले निकै रुचिका साथ तिनका नाम पनि जुराएका छन् । यी नामहरू पोखरीका गुण र स्वभावअनुसार राखिन्थ्ये । कुनै विशेष घटनाका आधारमा पनि नाम राख्ने चलन थियो । यसरी पोखरीका नाम र थरी बढौदै जान्थ्ये । यसले गर्दा शब्द कोशमा समेत नाम राख्ने शब्द पाइँदैनथ्यो । त्यसले चलनचल्तीका बोलीने स्थानीय शब्द पैँचो लिइन्थ्यो । कतैकतै ठेट संस्कृतसम्म पुगेर काम चलाउने गरिन्थ्यो ।

सागर, सरोवर र सर (यी सबै पोखरी जनाउने शब्दहरू हुन्) नाम जहाँकहाँ पनि पाइन्छन् । सागर कतै पुल्पुत्याएर सगर पनि हुन्छ । प्रायः यो ठूलो तालको अर्धमा काम लाग्छ । सरोवरलाई कतै सरवर पनि भनिन्छ । सर संस्कृत शब्दको सरसबाट बनेको हो । युगौदेखि गाउँमा यसको रस सारका रूपमा पाइएकै छ । आकारमा ठूला र स-साना पोखरीको नामाकरण पुलिङ्ग र स्त्रीलिङ्ग शब्दका यी जोडीसित जोडिए आएको छ । केही जोडी यस्ता छन् । जस्तै जोहड-जोहडी, वंध-वंधिया, ताल-तलैया तथा पोखर-पोखरी आदि । यी जोडीहरू मुख्यतः राजस्थान, मध्य प्रदेश, उत्तर प्रदेश, विहार र बड्गालका ठाउँठाउँमा पाइन्छन् । यहाँसम्म कि सीमापारि नेपालमा पनि यस्ता जोडीहरू भेटिन्छन् । पोखर संस्कृतको पुष्करबाट प्राप्त भएको हो । राजस्थानका गाउँगाउँमा पोखर हुने गर्दथे । तर बड्गालमा त घरैपिच्छे पोखरी हुन्थे । प्रत्येक घरको पछिल्तिर प्रायः साना र कम गहिराइ भएका पोखरीहरू बनाइन्थ्ये । यिनमा माछा पाल्ने काम गरिन्थ्यो । त्यहाँ पोखरीका

निमित पुष्करणी शब्द पनि चल्दैछ। पुष्कर तथियो नै। पछि गएर पुष्कर शब्दमा आदर र श्रद्धासूचक 'जी' अक्षर थपेर पुष्करजी भयो। यसले गर्दा त्यो सामान्य पोखरी नभएर एउटा अति विशिष्ट पोखरी भइदिन्छ। राजस्थानको अजमेरनजिकै पुष्करजी नाम गरेको एउटा प्रसिद्ध तीर्थस्थल छ। यहाँ ब्रह्माजीको मन्दिर छ। (यस धर्तीमा ब्रह्माजीको मन्दिर भएको यो मात्र एउटा ठाउँ हो।)

सबभन्दा बढी प्रचलित नाम पोखरी नै हो। तर पोखरीको नामाकरणमा यस शब्दको उपयोग सबभन्दा कम भएको पाइन्छ। हरियाणा, पंजाब र दिल्लीमा डिग्गी नाम प्रचलित थियो। पानी राख्ने सानो हौजदेखि लिएर ठूला पोखरीसम्मको नाम डिग्गी भएको भेटिन्छ। कुनैवेला दिल्लीको लाल किल्लाको ठीक अधिल्लितर लाल डिग्गी नाम गरेको एउटा बडेमानको पोखरी थियो। हिजोआज अंबालामा कैयौं पोखरीहरू छन्। यी सबैलाई डिग्गी नै भनिन्छ। डिग्गी शब्द दीघी र दिर्घिकाजस्ता संस्कृत शब्दबाट आएको हो।

दिल्ली स्थित ऐतिहासिक स्थल
लाल किल्ला अधिल्लितर बनाइएको
लाल डिग्गी अर्थात् रातो कुण्ड वा पोखरी

कुण्ड पनि हौजजस्तै सानो र पक्का हुन्छ। कतै एकदम राम्रो पोखरीको नाम कुण्ड वा हौज राखिएको पाइन्छ। मध्य प्रदेशको खण्डवा शहरमा कुण्ड नामले चिनिएका अनेकौं पोखरीहरू छन्। हौजको उदाहरण दिल्लीको हौजखास हो। अहिले यो पोखरी नभएर एउटा वस्तीका रूपमा परिचित छ।

अनेकौं ठाउँमा तालहरू पाइन्छन्। तर यसैसित मिल्दोजुल्दो एउटा शब्द छ, चाल (भारतको उत्तराखण्ड प्रान्तका केही पहाडी भेगमा पानीको प्रवन्धको निमित निर्माण गरिएको एक किसिमको कुण्डलाई नै त्यहाँको स्थानीय भाषामा

चाल भनिएको हो)। यसलाई अड्गेजीमा Pool भनिन्छ। यो चाल एउटै क्षेत्रमा नै सीमित छ। यो क्षेत्र हो। उत्तराखण्डको हिमालय क्षेत्र। कुनैवेला यस क्षेत्रका गाउँगाउँमा चालहरू थिए। मैदानी भेगका गाउँ र शहरका बस्तीबीच वा तिनका वरिपरि ताल बनाउने काम गरिन्छ। तर पहाडी गाउँमा चाल गाउँदेखि केही पर लेकपाखामा बनाइन्छन्। खानेपानीका लागि चालको उपयोग गरिरहन्थ्यो। तर यिनै चालका कारण गाउँका भरना वर्षभरि नै भरभर गरिरहन्थ्ये। पहाडको तेज वर्षालाई भेल्ने, एकासि आउने भललाई रोक्ने र वर्षभरि नै पानीका निम्ति चालको चलन धेरै थियो। गाउँलेहरूले पहाडका टाकुरामा ३० देखि ४० वटासम्म चालहरू बनाउने गर्दथे।

चाल लगभग ३० पाइला लामो यति नै चौडा र करिब चारपाँच हात गहिरो हुन्थ्यो। यो काम कसैको जिम्मामा हुन्थ्यो। सबै गाउँलेहरूले चाल बनाउन जानेका थिए। ती चालले निस्तारको पनि काम गर्दथे।

चालले गाउँका गाईबस्तुवाहेक वन्य जीवजन्तुका निम्ति पनि पानीको व्यवस्था जुटाउने काम गर्दथे। हिमालयमा कतै चाल, खाल, तोली र कतै चैरा (यी सबै कुण्ड, पोखरी वा दह नै हुन्) पनि छन्। वरिपरिका गाउँहरू यिनैका नामबाट चिनिन्छन्। जस्तै: उपरैखाल, रानीचौरा र दुधातोली। ठेट उत्तरदेखि यी शब्दको चलन दक्षिणसम्म छ। दक्षिणका केरला र आन्ध्र प्रदेशमा चैर र चेरुवू शब्द पोखरीका अर्थमा नै लिइन्छन्।

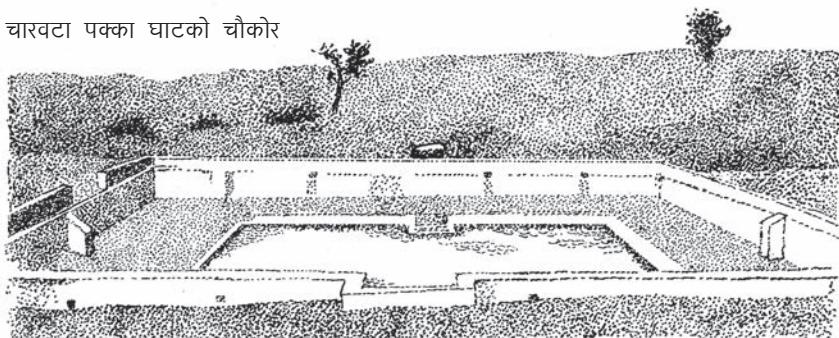
चौकोर पक्का घाटले धेरिएको पोखरीलाई चौपरा वा चौपराका साथै 'रा' लाई 'डा' बनाएर चौपडा पनि भनिन्छ। चौपडा उज्जैनजस्ता प्राचीन शहर भाँसी र ऐतिहासिक शहर चिरगावँजस्ता साहित्यिक स्थानमा पनि प्रयोग गरिन्छ।

चौपराजस्तै मिल्दोजुल्दो एउटा नाम चौघरा छ। चौरतिरबाट राम्रा पक्का घाटहरूले धेरिएको पोखरीलाई चौघरा भनिन्छ। यस्तै तिघरा पनि छ। यसमा एकातिर, सम्भवतः आगौरतर्फको भाग कच्चा बनाइन्थ्यो। चार घाट र तीन घाटबाट एकदम अगाडि बढेर अठघटटी पोखरी पनि हुन्थे अर्थात् आठ घाटबाला भिन्दाभिन्दै घाटका भिन्दाभिन्दै उपयोग हुने गर्दथ्यो। कतै अलगअलग जातजातिका निम्ति अलगअलग घाटहरू बनाइएका हुन्थे। यहाँ महिला र पुरुष नुहाउने बेग्लै प्रवन्ध गरिएको हुन्थ्यो। छत्तिसगढमा डौकीघाट महिलाका निम्ति र डौकाघाट पुरुषका निम्ति बनाइन्थ्ये। कहाँ गणेशजी त कतै माँ दुर्गालाई स्थापित

गरिन्थ्यो । सबैका छुट्टाछुट्ट घाटहरू हुन्थे । यस्ता पोखरीमा आठवटा घाटहरू बनाइएका हुन्थे । यिनलाई अठघटटी भनिन्थ्यो ।

अठघटटी ताल त टाढैबाट देखिन्थ्यो । तर त्यहाँ पुगेपछि मात्रै गुहिया पोखर देखिन्थ्ये । गुहिया पोखर अर्थात् गुप्त्य वा लुकेको पोखरी । यी आकारमा साना हुन्थे । वर्खे पानी जम्मा भएपछि यी आफै बन्दथे । विहारका दुई गाउँबीच निर्जन क्षेत्रमा अहिले पनि गुहिया पोखरी भेटिन्छन् ।

चारवटा पक्का घाटको चौकोर

केही पोखरी आफै बनेका हुन्छन् । यस्तै पोखरीको अर्को एउटा नाम अमहा ताल पनि हो । छत्तिसगढमा अमहाको अर्थ अनायास हुन्छ । गाउँसित सटेका घना बनमा प्राकृतिक रूपमा होचो जमिनमा पानी जम्मा हुन्छ । चौपायाका साथ आउँदाजाँदा यस्ता पोखरी अनायासै सजिलै गरी भेटिन्छन् । त्यो बाटोमा प्रायः आउनेजाने मानिसले थोरबहुत ठीकठाक गरिदिन्छन् र तिनलाई उपयोग गर्न थालिन्छ ।

अमहाको एउटा अर्थ आँप पनि हो । आँपका ठूलाठूला रूखले घेरिएका ताल अमहा तरिया, ताल वा आमा तरिया भनिन्छन् । यस्तै अमरोहा थियो । हिजोआज यो एउटा शहरको नाम हो । तर एक समयमा अमरोहा आँपका रूखले घेरिएको पोखरीको नाम थियो । कतैकतै यस्तो ताललाई अमराह पनि भनिन्थ्यो । अमराहजस्तै पिपराह पनि छ । पूरै पोखरीका डिलमा पीपलका भव्य वृक्षहरू हुन्थे अथवा यसको तल भएका रूखहरू चाहे जतिसुकै भए पनि तिनलाई गन्न सकिन्थ्यो । तर लखपेडा ताल लाखौं रूखले घेरिएको हुन्थ्यो । यहाँ लाखको अर्थ हो- अनगिन्ती । कतै यस्ता पोखरीलाई लखरांव पनि भनिएको छ ।

भोपाल तालले लखरांवलाई पनि पछि पारेको थियो । यसको विशालताले यसवरिपरि बस्नेहरूको गर्वलाई कहिलेकाही घमण्डमा परिवर्तन गरेको थियो । उखानमा यसैलाई ताल मानियो- ‘ताल तो भोपाल ताल, बाकी सब तलैया !’ विशालतम् तालको सङ्क्षिप्त विवरणले पनि हामीलाई चकित पार्दछ । एघारौं शताब्दीमा राजा भोजले यो ताल बनाएका थिए । यो ताल ३६५ वटा नाला र नदीको पानी भरिएर २५० वर्ग माइलमा फैलिएको थियो । पन्धौं शताब्दीमा मालवाका सुल्तान होशंग शाहले सामरिक कारणले यसलाई भत्काएका थिए । तर उनले गरेको यो काम उनका निम्नि युद्धभन्दा पनि कम थिएन । भोजताल भत्काउनका निम्नि होशंग शाहलाई फौज नै परिचालन गर्नुपरेको थियो । उनको ठूलो फौज थियो । यति ठूलो फौजलाई पनि त्यो ताल भत्काउन तीन महिना लागेको थियो । अनि त्यसपछि त्यो तालको पानी तीन वर्षसम्म लगातार बगिरह्यो । त्यसपछि नै तालको पीँध देखियो । तर यसको आगरको दलदल भने तीस सालसम्म रहिरह्यो । यो ताल सुकेपछि यसमा खेती गर्न थालियो । त्यति बेलादेखि यसमा गुणस्तरीय गहुँ पैदा गरिदैछ ।

ठूला पोखरीका कुरा छाडौं । अब फर्केर साना पोखरीतिर लागौं । कम गहिरो र छोटो आकारका पोखरीलाई चिखलिया भन्ने गरिन्थ्यो । यही शब्दलाई विहारमा गडही भनिन्थ्यो । यस्ता पोखरीको एउटा पुरानो नाम डावर पनि थियो । आजभोलि यसको बाँकी रूपलाई डवरा भनिन्छ । वाई वा बाव पनि यस्तै साना पोखरीका नाम थिए । पछि यो पोखरीबाट हटेर बावडीमा बदलियो । दिल्लीको कुतुबमिनारनजिकै राजाका बाव नाम गरेका बावडीहरू थिए । हिजोआज यी शब्दभैं ती पुराना भइसकेका छन् ।

पुराना केही दहका नामहरू पनि छन् । जस्तै: निवाण, हृद, कासार, तडाग, ताम्रपर्णी, ताली । र, तल्ल शब्द लामो समयसम्म चलनचल्तीमा भएको पाइन्छ । तर पछि गएर त्यो शब्द विहार र बड्गालमा तल्लाको रूपमा चिनिन्छ । यसरी नै पुराना भएर हराइसकेका जलाशयका नाम अब सरकारी, हिन्दी र सिंचाइ विभागमा फेरि लेखिन थालिएको छ । धेरै पुराना पोखरीका नाम स्मरण गर्नलायक भएन भने ती नाम समाप्त भएर जान्थे । र, तिनले फेरि नयाँ नाम प्राप्त गर्दथे । जस्तै पुरनैहा अर्थात् निकै पुरानो पोखरी । पछि नवताल, नौताल, नयाँ ताल आदि नाम गरेका पोखरीहरू निर्माण गरिएका थिए । ती जति पुराना भए पनि यही नामले चिनिन्थ्ये ।

सानो तर किनारावाट नै गहिरो भएको पोखरीलाई गुच्छुलिया भनिन्छ । पलवल पनि यस्तै गहिरो पोखरीको पुरानो नाम हो । समयको तेज गतिमा यो पोखरी पनि पछि छुटिसकेको छ । यसको स्मरण यसरी गरिन्छ । दिल्लीनजिकै एउटा सानो बस्ती छ । यो स्टेसन पलवलका रूपमा अझै बाँकी छ । यसमा रेलगाडीहरू दगुर्धन् ।

पोखरीमा अत्यन्त सफा पानी छ । र, त्यो पानी खानलायक छ भने छत्तिसगढमा त्यसलाई खदुअन पोखरी भनिन्छ । पनरवत्ती पोखरीले निस्तारीको काम मात्र गर्दछ । यसरी नै लेंड्या ताल र खुर तालको पानी दिसापिसाब गर्न र जनावरका निम्ति प्रयोग गरिन्छ ।

स्वतन्त्र रूपले बनेका विभिन्न किसिमका दहहरू पनि हुन्छन् । यसबाहेक कतै एकअर्कोसित जोडिएका पोखरीका साङ्गाहरू बनाइन्थे । एउटाको अतिरिक्त पानी अर्कोमा र दोस्रोको तेस्रोमा लैजान थी साङ्गाहरूको प्रयोग गरिन्थ्यो । यो तरिका कम वर्षा हुने राजस्थान र आन्ध्रको रायलसिमा क्षेत्रमा प्रयोग गरिन्छ । औसत रूपले ठीक वर्षा हुने बुन्देलखण्ड र मालवाका साथै बढी वर्षा हुने गोवा र कोंकणमा समान रूपले मिल्छ । उत्तरमा यिनको नाम सांकल वा सांखल ताल हुन्छ भने दक्षिणमा दशफला पढ्दति हुन्छ ।

सामान्यतः पोखरीका साङ्गाहरू एकभन्दा ज्यादा अर्थात् दुईदेखि दशवटा पोखरीसम्म राखिन्छन् । साङ्गलो दुई पोखरीबीच छ । र, अर्को पोखरी पहिलोभन्दा धेरै सानो छ, भने त्यसलाई छिपीलाई भनिन्छ अर्थात् पहिले ठूलो पोखरीको पछाडि लुकेको तलाई (सानो पोखरी) ।

तर त्यसको अधिल्तर पोखरी छ, त्यो अति सुन्दर पनि छ र त्यसको नाम जेसुकै भए पनि त्यसलाई सगुरी ताल भन्दथे । एउटा पोखरीमा गोही छ । त्यसको नाम जति ठूला राजाको नाममा राखिएको भए पनि मानिसले आफ्नो सावधानी र चेतावनीका निम्ति त्यसको नाम मगरा ताल, नक्या वा नकरा ताल राख्दथे । नकरा शब्द संस्कृतको नक अर्थात् मगरबाट बनेको हो । कुनै ठाउँमा गधया ताल पनि छ । यिनमा मगरजस्तै गधा हुन्नन् । गधाले भारी बोक्ने काम गर्दछ । एउटा गधाले मोटो डोरीको जति भारी उठाउन सक्यो । त्यति नै डोरीको लम्बाई बराबर गहिरो ताललाई गधया ताल भनिन्थ्यो । कहिलेकाही कुनै घटना वा दुर्घटनाले पनि पोखरीको पुरानो नाम मेटाउँदथ्यो । यताउता बह्मणमारा ताल पाइन्छन् । यिनका अरू नै नाम थिए होलान् । त्यसमा कुनै ब्राह्मणका साथ

दुर्घटना भयो र पछि तिनलाई बहमणमारा भनेर नै स्मरण गरियो । यसको अर्को एउटा नाम वैरागी ताल पनि हो । सायद कुनैबेला यसको डिलमा बसेर कोही वैरागी भयो होला ।

नदीका छेउछाउमा नद्या ताल भेटिन्छन् । यस्ता ताल आगौरवाट नभरिएर नदीको बाढीबाट भरिन्छन् । कुनै पाताली स्रोतबाट जोडिएका ताललाई भूफोड ताल भन्दथे । भूजलको स्तर धेरै गहिरो नभएको ठाउँमा यस्ता पोखरीहरू धेरै थिए । यतिखेर उत्तर विहारमा यस्ता पोखरीहरू पाइन्छन् र केही नयाँ पनि बनाइदैछन् ।

पोखरीको बन्दोबस्त राम्ररी गरे पनि कहिलेकाहाँ कुनै खास कारणले एकाध पोखरी समाजका निमित अनुपयोगी हुन्थे । यस्ता पोखरीलाई हाती पोखरी भन्ने गरिन्थ्यो । हाती शब्द संस्कृतको हत शब्दबाट बनेको हो । यसको अर्थ हुन्छ- नष्ट हुनु । ‘हत तेरे की’ जस्ताको प्रयोग पनि चालू छ । यो शब्द हत तेरे भाष्य की अर्थात् तिम्रो भाग्य नष्ट होस्, जस्तो अर्थमा पनि लिइन्छ ।

हत-प्रभ र हत-आशा अर्थात् हताशा पनि यसरी नै बनेका हुन । यसरी हाती ताल छोडिएका पोखरीका लागि अपनाइएको नाम थियो । तर हाती ताल बिलकुलै बेग्लै नाम हो । यस्तो पोखरीको लम्बाइ हाती जिति भएको हुनुपर्छ ।

अब हाती तालतर्फ फकौं । संस्कृतबाट लामो यात्रा गरेर थाकियो भने सोभो बोलीबाट ताजा नाम निस्किन्थ्यो । यस्तै फुटा ताल र फुटेरा ताल पनि यताउता पाइन्छन् ।

कुनैबेला पोखरीवरिपरि जन्ती वस्ने ठाउँ बनाइन्थ्यो । यस्तो ठाउँलाई जनवासा (थोरै समयका निमित जन्ती वस्ने ठाउँ) भनिन्छ । त्यहाँ दशबाहवटा छुट्टाछुट्टै जन्तीका समूह बसे भने त्यसको नाम बराती ताल राखिन्थ्यो । तर मिथिलाको दुलहा ताल एउटा विशेष ताल हो । मिथिला सीताजीको माइती घर पनि हो । उनको स्वयंवरको सम्फनामा यहाँ अहिले पनि स्वयंवर भझरहेकै हुन्छ । तर यसमा फरक कुरा पनि छ । यतिखेर कन्याले वरको चयन गर्दैनन् । कन्या पक्षले गर्दछ । कुनै निश्चित तिथिमा वर पक्षका मानिसले तिनीमध्ये आफ्नो कन्याका निमित योग्य वर रोज्दछन् । छत्तिसगढमा पनि केही यस्तै पोखरीहरू छन् । त्यहाँ तिनका नाम दुलहरा ताल राखिएको हुन्छ ।

कथा लम्बिंदै जाँदा कतिपय पोखरीका नामहरू निस्केका छन् । लामो समयसम्म यी पोखरीहरूले समाजको सेवा गर्दै आएका छन् । मानिसले पनि यिनका कथालाई ज्यूँका त्यूँ स्मरण गरेकै छन् । यस्तै पोखरीको एउटा अचम्मको नाम हो- ‘हा-हा पञ्चकुमारी ताल’ । विहारमा मुंगेर जिल्ला पर्दछ । यस जिल्लाको नजिकै एउटा अग्लो पहाड छ । त्यो पोखरी यही पहाडमुनि बनेको छ । यसको आफै एउटा कथा छ । त्यो कथा यस्तो छ - एउटा राजा हुन्छन् । उनका पाँचवटी छोरीहरू हुन्छन् । कुनै कारणले गर्दा तिनीहरूमा असन्तोष हुन्छ । तिनीहरूले त्यो अग्लो पहाडबाट हामफाल्छन् । पोखरीमा डुबेर ती पाँचवटीको ज्यान जान्छ । अनि ती पाँचैजनाको शोकमा त्यो पोखरीको मूल नाम पनि डुब्यो । त्यसपछि मानिसले त्यस पोखरीको नाम- ‘हा-हा पञ्चकुमारी’ राखे । यो नाम अद्यावधि स्मरण गरिरहेछ ।

विहारमा लखीसराय भन्ने एउटा ठाउँ छ । त्यहाँ एकैपटक ३६५ वटा पोखरी बनाइएका थिए । ती पोखरीको कथा यस्तो छ - एउटी रानी थिइन् । हरेक दिन उनी एउटा नयाँ पोखरीमा नुहाउन चाहन्थिन् । यो एउटा विचित्रको आदत हो । यसले गर्दा सम्पूर्ण क्षेत्र पोखरीले भरिएको थियो । त्यहाँ यस कथासित जोडिएका लगभग एक सय जरि पोखरी थिए । हिजोआज पनि ती पोखरी हेर्न सकिन्छ । यसैले गर्दा यस इलाकाको जलस्तर उच्च भएको छ ।

पोखर प्रायः साना पोखरीका निम्नि प्रयोग गरिन्छ । तर वरसाने (मथुरा) मा यो एउटा ठूलो पोखरीका लागि पनि प्रयुक्त भएको छ । यसमा राधाजीले आफ्नो हात बेसारले धोएको प्रसङ्ग आउँछ । पोखरीको पानी पहेलो भयो । अनि त्यसको नाम पिली पोखर (पहेलो पोखरी) जुराइएको थियो ।

अब रडको कुरा छाडेर स्वादको नै कुरा गराँ । महाराष्ट्रको महाड इलाकामा एउटा पोखरी छ । त्यस पोखरीको पानी अत्यन्त स्वादिष्ट थियो । यसैले त्यसको नाम नै जायकेदार (स्वादिष्ट) पोखरी राखियो । समाज पतनतिर डोरिँदै थियो । यस पतनकै बेला त्यहाँ एउटा नियम बनाइयो । त्यो नियमानुसार केही जातिलाई पोखरीमा प्रवेश गर्न प्रतिबन्ध लगाइएको थियो । सन् १९२७ मा भीमराव अम्बेडकरले यसै जायकेदार पोखरीबाट नै ‘अछूतोद्वार आन्दोलन’ प्रारम्भ गरेका थिए ।

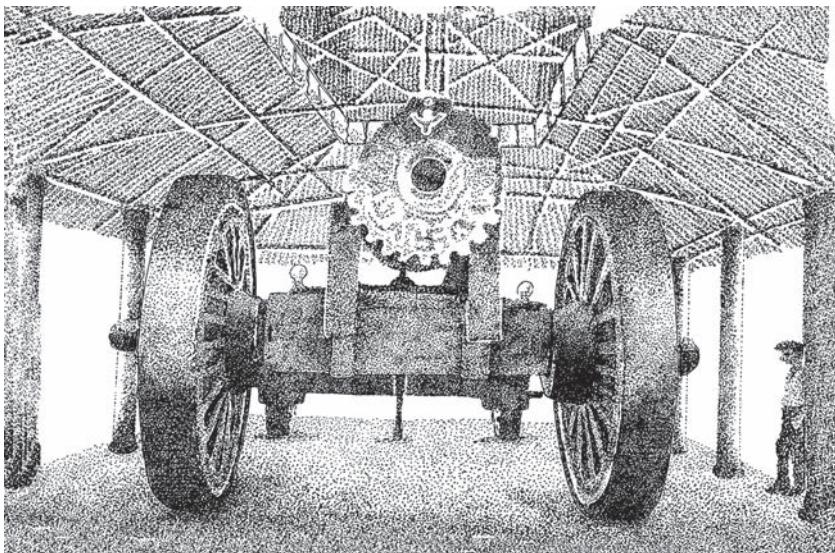
राजस्थाननजिकै आबू पर्वत छ । यही पर्वतको नखी सरोवर पनि एउटा अनौठो पोखरी हो । भनिन्छ, देवता र ऋषिमुनि मिलेर आ-आफ्ना नडले यसलाई

खनेका थिए । त्यतिखेर सर्वसाधारण मानिस पोखरी बनाउन पछि परेका थिएनन् । एउटा पोखरीको लागि मात्र त्यहाँ कसरी देवताको योगदान भयो ? भन्ने प्रश्न अझैसम्म अनुत्तरित नै छ ।

गढवालमा सहस्रनाम भन्ने एउटा क्षेत्र छ । साँच्चकै त्यस क्षेत्रमा सयाँ पोखरीहरू छन् । यो हिमाली भेग हो । यसको उचाइ दश हजारदेखि तेह हजार फीटसम्म छ । प्रकृतिको एउटा रूप बनस्पति पनि हो । यस बनस्पतिले त्यहाँबाट विदा लिने तथारी गर्दैछ । यसको अर्को रूप हिम पनि हो । यसले आफै राज जमाउन खोज्छ । त्यसवरिपरि टाढाटाढासम्म कुनै बस्ती छैन । त्यसको निकटतम गाउँ ५ हजार फीट तल छ । सहस्रताल मानिसले नवनाएर देवताले बनाएका हुन् भन्ने त्यहाँका बासिन्दाको मान्यता रहिआएको छ ।

जयपुरनजिकै एउटा गोला ताल छ । यो ताल विचित्र घटनाबाट बनेको हो । वास्तवमा यो सचित्र वर्णन गर्नलायक पनि छ । यो गोलो भएकोले यसलाई गोला भनिएको होइन । भनिन्छ, यो ताल एउटा तोपको गोलाबाट बनेको थियो । त्यतिवेला जयपुर शहर बनेको थिएन । तिनताका त्यहाँको राजधानी आमेर थियो । त्यसको किल्ला जयगढ थियो । जयगढका राजाले जयवाण नाम गरेको एउटा ठूलो तोप बनाएका थिए । यसको मार हान्ने क्षमता निकै धेरै थियो । यसको गोला २० माइल टाढासम्म जान सक्दथ्यो । त्यो तोप जयगढ किल्लाको तोप कारखानामा बनाइएको थियो । मार हान्ने क्षमता केकति छ भनेर तोपको परीक्षण गरियो । यसलाई किल्लाको एउटा बुर्जामा चढाएर गोला चलाइयो । त्यो गोला २० माइल टाढा चाकसू नाम गरेको एउटा स्थानमा खस्यो । त्यसको विस्फोट निकै डरलागदो थियो । यही जयवाण चलाएर त्यहाँ गोला ताल (पोखरी) बनेको थियो । एउटा लामो, चौडा र गहिरो खाल्डो बन्यो । त्यसपछि वर्षायाममा यसमा पानी भरियो । र, त्यसमा रहेको पानी पछि कहिल्यै सुकेन ।

त्यो घटनापछि त्यहाँ त्यो तोप कहिल्यै चलेन । भनिन्छ, तोपको परीक्षणपश्चात् नै शान्ति स्थापना भयो । त्यसपछि त्यतातिर कसैले हमला गर्ने हिम्मत गरेन । हिजोआज पनि गोला ताल पानीले भरिएकै हुन्छ । यसले चाकसू बस्तीका मानिसलाई पानी पुऱ्याउदैछ । अणुवम र अणुशक्तिको शान्तिमय उपभोग गर्ने कुरा धेरै गरियो । हामीकहाँ पनि यसबारे निकै कुरा भए । यही राजस्थानको पोकरनमा त्यसलाई विस्फोट गरियो । त्यहाँ कुनै गोला पोखरी बनेन । बनेको भए पनि विकिरणका कारण नबन्नेभन्दा पनि ज्यादा नोक्सान पुऱ्याउँथ्यो होला ।

यही जयवाण चलाएर बनेको थियो गोला ताल अर्थात् पोखरी

कहिलेकाही कुनै ठाउँको एउटा पोखरीले मानिसको मन छुने गर्दै । मन रमाउने गर्दै । अनि त्यस पोखरीको नाम भूमर राखिन्छ । भुमर हो-शिरको गहना । यसले गर्दा त्यस क्षेत्रको शिर ठाडो भएको छ । वाआमाले माया गरेर छोरालाई कहिलेकाही छोरी भनेजस्तै त्यस पोखरीलाई भुमरी तलैया भन्न लाग्छन् । एउटा विलकुलै भिन्न प्रसङ्गमा भुमरी तलैयाको नाम विविध भारतीका कारण घरघर पुगिसकेको थियो ।

कुनैबेला भारतीय भाषा र तालतलैयाको विविधताले गर्दा समाजको शिर ठाडो भएको थियो ।

भुट्टो ठहरिएको मृगतृष्णा

देशभरि पानीको काम गर्ने यो शिर मरुभूमिमा मृगतृष्णाले घेरिएको थियो ।

भारतका जैसलमेर, बाडमेर र विकानेर क्षेत्र सबभन्दा गरम र सुख्खा क्षेत्र हुन् । यहाँ वर्षभरि लगभग ३ इन्च्यदेखि १२ इन्च्य पानी पर्छ । यति पानी त देशका अन्य भागमा एकैदिन पर्छ । सूर्य पनि यहाँ सबभन्दा बढी नै चम्कन्छ । ग्रीष्म ऋतु लाग्न थाल्छ । यहाँबाट यो अरू ठाउँमा प्रवेश गर्दछ । बाँकी राज्यमा आफ्नो हाजिरी लगाएर फेरि यहाँ रम्न लाग्छ । तापमानले पचास अंश छोएन भने मरुभूमिका मानिसका मनमा त्यसको सम्मान घट्छ । यहाँ नै भूजल सबभन्दा गहिरो छ । जलको अभावलाई नै मरुभूमिको स्वभाव मानिएको छ । तर यहाँको समाजले यसलाई अभिशाप नभनेर प्रकृतिको एउटा ठूलो खेलको रूपमा हेरेको छ । एउटा कुशल पात्रभै भएर त्यो समाज यस खेलमा सरिक हुन्छ ।

तापिलो मरुभूमि चारैतिरवाट मृगतृष्णाले घेरिएको हुन्छ । यसरी घेरिएको समाजको जीवनमा एउटा जीवन्त संस्कृति रहिआएको छ । समाजले सानातिना पानीसम्बन्धी कुरा पनि देखेका र परख गरेकै हुन्छ ।

त्यस समाजले पानीको मामिलामा हरेक विपरीत परिस्थितिमा पनि जीवनको रीति खोज्ने प्रयास गर्दै आएको छ । मृगतृष्णालाई भुट्टो ठहर गर्दै ठाउँठाउँमा विभिन्न प्रकारका प्रबन्धहरू गरिरहेकै छ ।

पोखरी र पानी नभएको ठाउँमा गाउँ पनि हुँदैन । सबभन्दा पहिले त पोखरी बनाउनुपर्यो । अनि यसैलाई आधार बनाएर गाउँ बसाइन्छ । मरुभूमिमा सयाँ गाउँहरू छन् । त्यहाँ बनेका पोखरीका नामबाट नै ती सबै गाउँको नामाकरण गरिन्छ । विकानेर जिल्लाको विकानेर परगन्नामा ६४, कोलातमा २० र नोखा क्षेत्रमा १२३ गाउँका नाम ‘सर’मा आधारित छन् । एउटा तहसील लूनकरण सरको नाममा नै सर र यहाँ अरू ४५ वटा गाउँको नामाकरण ‘सर’मा गरिएको छ । बाँकी गाउँका नाममा सर छैन । तर ती गाउँमा पनि पोखरी अवश्य

पाइन्छन् । हो, दुईचारवटा सर शब्द राखिएका गाउँ पनि छन् । तर त्यहाँ सरोवर भने छैनन् । गाउँमा सरोवर बनून् भन्ने इच्छा त्यसको नाम राख्दा हुन्थ्यो । ठीक त्यसरी नै जसरी छोराको नाम राम कुमार र छोरीको नाम पार्वती आदि राख्ने बेला बाआमाले आफ्ना सन्तानमा गुणको कामना गर्दछन् ।

अधिकांश गाउँका मानिसले आ-आफ्ना कर्तव्य पूरा गरेकै हुन्थे । कुनै कारणले त्यो रोकियो भने त्यसलाई निकट भविष्यमा सम्पन्न गरेको हेर्ने उनीहरूको कामना र चाहना हुन्थ्यो । यही कामनाले गर्दा पानीसम्बन्धी मामिलामा मरुभूमिको समाजलाई सङ्गठित गरेको थियो । त्यो सङ्गठन बलियो पनि थियो ।

राजस्थानका एघार जिल्ला जस्तै जैसलमेर, बाडमेर, जोधपुर, पाली, विकानेर, चुरू, श्रीगंगा नगर, झंभुनू, जालौर, नागौर र सिकरमा मरुभूमि विस्तार भएको पाइन्छ । मरुभूमि आफूलाई समेटेर सघन भइदिन्छ । भारतमा सबभन्दा कम वर्षा हुने इलाका जैसलमेर, बाडमेर र विकानेर हुन् । यहाँ सबभन्दा ज्यादा गर्मी पनि हुन्छ । यहाँ बालुवाको तेजिलो आँधीबेहरी चलिरहन्छ । बालुवा प्वाँखजस्तै यहाँबाट त्यहाँ उडिरहन्छ । यसरी त्यहाँ बालुवाका विशाल ढिस्काहरू पाइन्छन् । यी तीन जिल्लामा सबभन्दा ज्यादा पानीको अभाव हुनुपर्ने थियो । मरुभूमिको वर्णन गर्दा यहाँ शतप्रतिशत गाउँमा पानीको प्रबन्ध छ भन्ने कुरा जनगणनाको प्रतिवेदन पढेर पनि पत्यार हुदैन । मरुभूमिवासीले आफै बलवुतामा धेरैजसो गाउँमा यस्तो प्रबन्ध गरेका थिए । यो निकै मजबुत पनि छ । यसैले उपेक्षा गर्दागर्दै पनि अहिलेसम्म त्यो कुनै न कुनै रूपमा टिकेको नै छ ।

राजपत्रमा जैसलमेरको वर्णन बडो डरलागदो रूपमा गरिएको छ । यहाँ एउटै पनि बाहमासे नदी छैन । भूजल १२५ देखि २४० फीट र करैकतै त ४०० फीट जमिनमुनि छ । वर्षा अविश्वसनीय रूपमा कम छ, मात्र १६.४ सेन्टीमिटर । पछिल्लो सतरी वर्षको अध्ययनअनुसार वर्षको ३६५ दिनमध्ये ३५५ दिन सुख्खा हुन्छ अर्थात् १२० दिनको वर्षा ऋतु यहाँ आफ्नो सङ्क्षिप्तम् रूपमा १० दिनका लागि मात्र आउँछ ।

तर केही नयाँ मानिसले नै यी सारा हिसाबकिताब गरेका छन् । मरुभूमिको समाजले सम्भवतः १० दिनको वर्षामा नै करोडौ थोपा पानी देखे । अनि घरघरै, गाउँगाउँ र आफ्नो शहरमा समेत ती थोपाहरू सँगालेर राखियो । यही तपस्याको परिणाम अधिल्तर छ ।

आजभोलि जैसलमेर जिल्लामा ५१५ वटा गाउँहरू छन् । यीमध्ये ५३ गाउँ कुनै कारणवश उजाड भइसकेका छन् । मात्र त्यहाँ ४६२ गाउँहरू आबाद छन् । यिनीमध्ये मात्र एउटा गाउँलाई छोडेर हरेक गाउँमा पिउने पानीको प्रबन्ध छ । उजाड भइसकेका गाउँमा समेत यस्तो प्रबन्ध कायम भएको पाइन्छ । सरकारी तथाइकअनुसार जैसलमेरमा ९९.७८ प्रतिशत गाउँमा पोखरी, कुवा र अन्य पानीका स्रोतहरू छन् । यिनमा नल(धारा), ट्युबवेलजस्ता नयाँ व्यवस्था कमै छन् । सूर्यले मनभरि सुन दिइरहेको घडसीसर १.७३ प्रतिशत गाउँको अर्थ के हुन्छ ? थाहा छैन । तर यस सीमान्त जिल्लाका ५१५ गाउँहरूमध्ये यति नै गाउँमा विजुलीवर्ती छ । यसको अर्थ हो- धेरैजसो ठाउँमा ट्युबवेल विजुलीबाट नचलेर डिजल तेलबाट चल्छन् । तेल टाढाबाट ल्याइन्छ । तेलको ट्याइकर आइ पुगेन भने पम्प चल्दैन, पानी पनि पाइदैन । सामान्य अवस्थामा ट्युबवेलका कारण जलस्तर घट्ला नै । अहिलेसम्म त्यसलाई त्यसै ठाउँमा थाम्ने कुनै तरिका छैन ।

सूर्यले मनभरि सुन दिइरहेको घडसी सर

एकपटक फेरि पहिलेकै कुरा दोहोन्याओँ । मरुभूमिको सबभन्दा विकट मानिएको यस क्षेत्रमा ९९.७८ प्रतिशत गाउँमा पानीको प्रबन्ध छ । त्यो आफै बलवुतामा छ । नयाँ समाजका नयाँ संस्थाहरूले सुविधा जुटाउनुपर्दछ । यसमा प्रमुख जिम्मेवारी सरकारको मानिन्छ । अहिलेसम्म पक्की सडकले मात्र १९ प्रतिशत गाउँ जोडिएका छन् । हुलाक घर आदि सुविधा ३० प्रतिशतसम्म छ ।

चिकित्सा आदि ९ प्रतिशतमा पुगोको छ । यी सबको तुलनामा शिक्षा सुविधा अलि राम्रो छ । यो सुविधा गाउँमा ५० प्रतिशत छ । फेरि पानीतर्फ नै फकै । ५१५ गाउँमा ६७५ वटा इनार र पोखरी छन् । पोखरीको सङ्ख्या २९४ छ ।

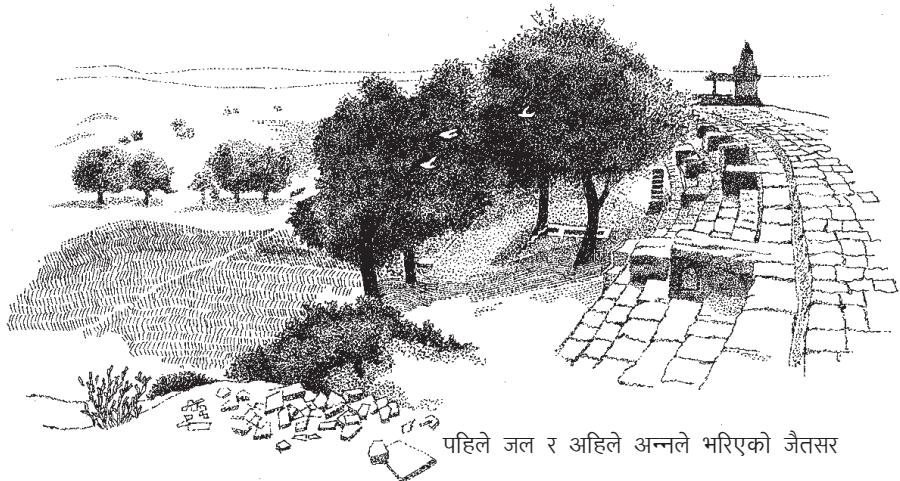
केही नयाँ मानिसद्वारा त्यस ठाउँलाई निराशाको क्षेत्र मानियो । पाकिस्तानको सीमा अलि वर आसु ताल अर्थात् आसको ताल छ । त्यहाँ तापमान ५० डिग्री सेलिसयस पुरछ । त्यहाँ सितलाई यानि शीतल ताल छ । त्यहाँ बादलले सबभन्दा ज्यादा ‘धोखा’ दिन्छ । यही ठाउँमा बदरासर पनि छ । मरुभूमिमा पानीको कष्ट हुँदैन भन्ने कुरा पनि होइन । तर त्यहाँको समाज त्यो कष्ट देखेर रोएन, पिरोलिएन । उसमा यसलाई केही सरल बनाउने आशा थियो । त्यही आशाले गर्दा एकातिर पानीको हरेक थोपा सङ्ग्रह गरियो भने अर्कोतिर त्यसको उपयोग निकै किफायत र समझदारीका साथ गरियो । यसरी उनीहरू स्वयं यस्ता सङ्गठनमा आबद्ध थिए ।

सङ्ग्रह र किफायत गर्ने यस स्वभावलाई राजपत्रले बुझेन । हुन त यसले यिनैको प्रतिनिधित्व गर्दछ । त्यो शासन र समाजलाई यो क्षेत्र विरान, विभत्स, सफूर्तीहीन र जीवनहीन लाग्दछ । सरकारी कर्मचारी राजपत्रमा यी सब लेख्न घडसीसर पुरछन् । तर ‘उनीहरूले मरुभूमिको यात्रामा छौं भन्ने कुरा विर्सिन्छन् ।’

कागजात र पर्यटनको नक्सामा जति ठूलो जैसलमेर छ, लगभग तर त्यति नै ठूलो घडसीसर छ । कागजजस्तै मरुभूमिमा पनि यी एकअर्कासित टाँसिएका छन् । घडसीसरविना जैसलमेर हुँदैन । यो शहर लगभग ८०० वर्ष पुरानो हो । यस शहरका भण्डै ७०० वर्षका एकएक दिन घडसीसरको एकएक पानीको थोपासित जोडिँदै आएको छ ।

बालुवाको एउटा विशाल थुम्को अघिल्तिर देखिन्छ । नजिकै पुगेर पनि थाहा हुन्न कि यो थुम्को नभएर घडसीसरको अग्लो, लामो र चौडा डिल हो । अलि अघि बढेपछि दुईवटा बुर्जा र शिलामा सुन्दर कलात्मक ५ वटा साना भ्याल, दुईवटा छोटा र एउटा ठूलो पोलको प्रवेशद्वार शिर उठाएर खडा भएका देखिन्छन् । ठूलो र सानो प्रवेशद्वारअघि नीलो आकाश देखिन्छ । जसै पाइला सर्दै जान्छन्, प्रवेशद्वारबाट देखिने भलकमा नयाँनयाँ दृश्यहरू थपिन थाल्छन् । यहाँसम्म कि त्यहाँ पुगेपछि प्रवेशद्वारबाट जो नीलो आकाश देखिँदै थियो, त्यो त सामुन्ने फैलिएको नीलो पानी पो रहेछ भन्ने कुरा थाहा लाग्छ । फेरि दायाँबायाँतर्फ चिटिक्क परेका घाट, मन्दिर, अनेक स्तम्भमा सिंगारिएका बरण्डा

र ढोकैढोका भएका कोठा, थाहा छैन केके जोडिदै जान्छन् ? हरेक क्षणमा दृश्य बदलिरहन्छ, पोखरीनेर पुगेपछि, विराम लाग्छ, पहिले देखेको सुन्दर दृश्यमा मात्र आँखा टिकिरहन्न। हरक्षण आँखाले त्यस विचित्र दृश्यलाई नाप्न चाहन्छन्।

पहिले जल र अहिले अन्नले भरिएको जैतसर

आँखाले यसलाई नाप्न सक्दैनन्। तीन माइल लामो र एक माइल चौडा आगर भएको यस पोखरीको आगौर १२० वर्गमाइल क्षेत्रमा फैलिएकोछ। विक्रम सम्वत् १३९१ अर्थात् सन् १३३५मा जैसलमेरका राजा महारावल घडसिले यसलाई बनाएका थिए। अरू राजाहरूले पोखरी बनाउन लगाउँथे। तर घडसिले यसलाई आफै बनाएका थिए। महारावल दिनहुँ अगलो किल्लावाट ओर्लेर यहाँ आउँथे। उनले खनाइभराइ आदि कामको रेखदेख गर्दथे। त्यतिखेर जैसलमेर राज्यमा निकै उथलपुथल थियो। राजगद्वीका निम्ति भाटी वंशमा आन्तरिक कलह, घड्यन्त्र र सङ्घर्ष भइरहेको थियो। मामाले भान्जामाथि घात लगाएर आक्रमण गर्दै थिए। साख्वै भाइलाई देश निकाला गरिए थियो। कतै कचौरामा विष राखिए थियो।

राजवंशमा पारस्परिक कलह त थियो नै। उता राज, रहर, जैसलमेर शहर पनि देशी-विदेशी आक्रमणकारीवाट घेरिने गर्थ्यो। यता पुरुषहरूले वीरगति प्राप्त गर्दै थिए। उता महिलाहरूले जौहर (युद्धमा शत्रुको विजय निश्चित भएपछि, राजपुत महिलाहरू जलिरहेको आफ्नो पतिको विशाल चितामा सामूहिक प्रवेश

गरेर मर्ने स्थिति)को ज्वालामा आफूलाई स्वाहा गरिरहेका थिए । (यो सती प्रथा त होइन तर सती जाने अकै रूप हो ।) समय बडो अफ्ट्यारो थियो । यस्तोवेला घडसिले स्वयं राठौरको सेनाको सहायताले जैसलमेरमा अधिकार गरेका थिए । घडसिको काल जय-पराजय, वैभव-पराभाव, आर्यघाट र समर सागरजस्ता शब्दले भरिएका छन् । इतिहास यसको साक्षी छ ।

त्यतिवेला पनि यो सागर बन्दै थियो । यो योजना निकै लामो योजना थियो । यस योजनाका निम्नि घडसिले अपार धैर्य र अपार साधन जुटाए । उनले यसको मूल्य पनि चुकाए । एकपटक पोखरीको डिल बन्दै थियो । महारावल त्यहाँ उभिएर सारा काम हेर्दै थिए । राजदरवारमा आन्तरिक घड्यन्त्र चल्दै थियो । पोखरीको डिलमा खडा भएका घडसिमाथि एकाएक घातक हमला गरियो । यसै हमलामा परेर उनको मृत्यु भयो । राजाको चितामा रानी सती जाने चलन थियो । तर रानी विमला सती गइनन् । रानीले राजाको पोखरी बनाउने सपना साकार गरेर छाडिन् ।

बालुवाको यस सपनामा दुईवटा रडहरू पाइन्छन् । नीलो रड पानीको रड हो भने अर्को पहेलो चार माइलको पोखरीमा बनेका लगभग आधा गोलाइका घाट, मन्दिर र बुर्जा हुन् । यस्तै चारैतिर बाह्र वा त्योभन्दा बढी ढोका भएका कोठाहरू पनि त्यहाँ छन् । यो सपना दिनमा दुईपल्ट मात्र एउटै रडमा रड्गिएको देखिन्छ । सूर्योदय र सूर्यास्तवेला घडसीसरमा मनभरि अर्थात् नापतौलको मन नभएर सूर्यको मन भरिनुपर्दछ । यति भए पुग्छ ।

मानिसले आफ्नो सामर्थ्यअनुसार घडसीसरमा सुन चढाएका थिए । राजाको पोखरी थियो । तर प्रजाले पनि त्यसलाई सजाउदै र सिँगाई आएका थिए । सुरुमा बनेका मन्दिर, घाट र जलमहलको विस्तार हुँदै गयो । जसलाई जतिवेला जे मन पर्यो, त्यसलाई घडसीसरमा अर्पण गरिन्थ्यो । यसरी घडसीसरलाई राजा र प्रजा दुवैको संयुक्त सहयोग प्राप्त थियो । यो एउटा अद्भुत गीत थियो ।

कुनैवेला घडसीसरको घाटमा विद्यालय पनि थियो । त्यसमा शहर र वरिपरिका विद्यार्थीहरू आएर बस्दथे । त्यहाँ उनीहरूले गुरुबाट ज्ञान प्राप्त गर्दथे । पोखरीको डिलको एकातिर साना-साना भान्सा घर र कोठा थिए । दरबार र कचहरीमा काम सिद्धिएन भने गाउँलेहरूको त्यहाँ डेरा हुन्थ्यो । त्यहाँ नीलकण्ठ, कृष्ण मन्दिर र यज्ञशाला बनाइए । यस्तै जमाल शाह पीरको चौकी पनि निर्माण गरियो । यी सबै एउटै घाटमा बनाइएका थिए । मरुभूमि छोडेर कामधन्दाले

गर्दा मानिस परिवारसहित बसाइँ सर्वे गर्थे । गाउँ छोडेर गएका ती सबैले पनि घडसीसर सम्मी रहन्थ्ये । यही क्षेत्रवाट मध्य प्रदेशको जबलपुरमा बसाइँ सरेर सेठ गोविन्द दास गएका थिए । उनको पुखाले यहाँ फर्केर पाठशालाको प्राङ्गणमा एउटा भव्य मन्दिर बनाएका थिए ।

यहाँको पानी शहरभरि पुरथ्यो । यहाँवाट दिनभरि नै पानी भर्ने काम भइरहन्थ्यो । विहानदेखि साँफसम्म सयौं पैंथेर्नीहरूको ओझो लागिरहेकै हुन्थ्यो । यो दृश्य शहरमा धारा आउनु अघिसम्म देखिन्थ्यो । सन् १९१९ मा उम्मेद सिंहजी मेहतोले घडसीसरवारे एउटा गजल रचना गरेका थिए । त्यस गजलमा यस्तै दृश्यको अति सुन्दर वर्णन गरिएको छ । भदौको कजली तीजको मेलामा सारा शहरका मानिस सजिसजाउ भएर घडसीसर आउँथे । त्यो पोखरी नीलो र पहेलो रडको पोखरी थियो । त्यतिवेला त्यो पोखरी प्रकृतिका सबै रडले रड्गिएको हुन्थ्यो ।

घडसीसरप्रति मानिसको एकतर्फी प्रेम थिएन । मानिस घडसीसरमा आउँथे, घडसीसर पनि मानिसनिर गएर उनीहरूका मनमा बस्थ्यो । धेरै टाढा सिन्धमा टीलों नाम गरेकी एउटी गणिका (बेश्या) बस्दथिन् । कुन्ति के भएर हो, उनले केही गरूँ भन्ने सोचिन् । उनले यस्तै एउटा निर्णय गरेकी थिइन् ।

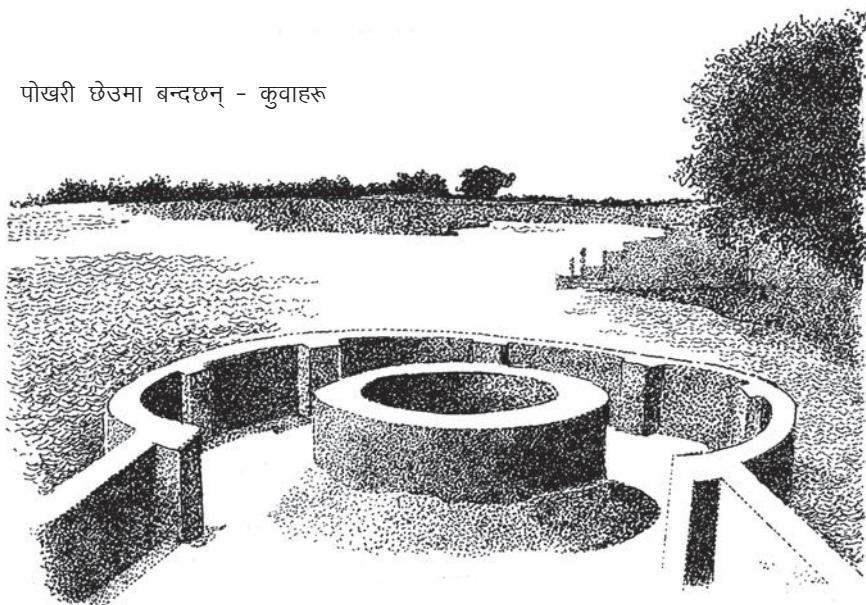
पोखरीछेउछाउ मन्दिर, घाट आदि सबथोक थिए । त्यहाँ कुनै कमी थिएन । ती सबै हेर्नमा अत्यन्त सुन्दर थिए । त्यहाँ सुनौलो सरोवरमा एउटा सुनौलो प्रवेशद्वार पनि हुनुपर्छ भन्ने टीलोंलाई लाग्यो । उनले घडसीसरको पश्चिमी घाटमा एउटा प्रवेशद्वार बनाउने निधो गरिन् । पत्थरमा मिहिन कलात्मक एउटा सुन्दर सानो भयालबाट विशाल द्वार निर्माण हुँदै थियो । यत्तिकैमा कसैले राजाको कान भर्न थाले । के एउटी गणिकाले बनाएको प्रवेशद्वारबाट घडसीसरमा प्रवेश गर्नुहुन्छ ? यस कुराले विवाद चर्किन लाग्यो । उता प्रवेशद्वारको काम धमाधम चल्दै थियो । एकदिन राजाले यसलाई भत्काउने निर्णय गरे । यसको खवर टीलोंसम्म पुरयो । उनले रातारात प्रवेशद्वारको उपल्लो तलामा एउटा मन्दिर बनाइन् । यो कुरा थाहा पाएर महारावलले आफ्नो निर्णय फेरे । त्यति बेलादेखि यही सुन्दर प्रवेशद्वार हुँदै पूरै शहर पोखरीमा प्रवेश गर्दछ । मानिसले बडो जतन र उत्साहका साथ टीलोंको नाममा यसलाई स्मरण गर्दैछन् ।

टीलोंद्वारा निर्मित प्रवेशद्वारको ठीक अर्कोतिर सुरक्षाका निम्ति एउटा गोलो बुर्जा (पहरा घर) छ । पोखरीवाहिर आँपका रुख र वर्गैचा आदि त छन् नै ।

यस पोखरीको बुर्जामा एउटा सानो फूलबारी पनि छ । यसमा मानिस आनन्द लिन आइरहन्छन् । यसका साथै पूर्वमा एउटा अर्को ठूलो गोलो बुर्जा छ । यसमा पोखरीको रक्षा गर्ने कोटपाल अर्थात् फौजको टुकडी बस्दथ्यो । त्यतिखेर यो राज्य देशी-विदेशी शत्रुबाट घेरिएको हुन्थ्यो । त्यस राज्यले पानीका निम्नित यस पोखरीको सुरक्षा पनि गरेको थियो ।

मरुभूमिमा यसै पनि कम वर्षा हुन्छ । जति कम वर्षा भए पनि घडसीसरको आगौर मूल रूपमा धेरै ठूलो थियो । त्यसले त्यहाँ परेको एकएक थोपा पानी सँगालेर पोखरीलाई टम्म भरिदिन्थ्यो । त्यसपछि त्यसको हेरचाह सेनाको टुकडीबाट निक्लेर नेष्टाको हातमा पुरथ्यो । नेष्टा चल्न थाल्य्यो । यति विशाल पोखरीलाई भत्काउन सक्ने अतिरिक्त पानी बाहिर बग्न लाग्य्यो । तर यो ‘बगाउनु’ पनि बडो अनौठो थियो । जसले थोपाथोपा सँगालेर घडसीसर भर्न चाहन्थे, उनीहरूका निम्नित त्यो अतिरिक्त पानी मात्र पानी थिएन । बरु जलराशि थियो । नेष्टाबाट निकालिएको पानी पोखरीमा जम्मा गरिन्थ्यो । नेष्टा रोकिएन भने यस पोखरीको नेष्टा पनि चल्न थाल्य्यो । अनि त्यसबाट अर्को पोखरी पनि भरिन्थ्यो । यो सिलसिला जिल्लाका पूरै नौवटा पोखरीसम्म चलिरहन्थ्यो । यसलाई सजिलै पत्त्याउन सकिदैन । नौताल, गोविन्दसर, जोशीसर, गुलाबसर, भाटियासर, सुदासर, मोहतासर, रतनुसर र फेरि किसनघाट । यहाँसम्म पुगेर पानी बग्नो भने किसनघाट पछि कैयौं सानासाना कुवाजस्ता कुण्डमा भरेर राखिन्थ्यो । पानीको थोपाथोपाजस्तै शब्द र वाक्यले घडसीसरबाट निस्केर किसन घाटसम्म सात माइल लामो क्षेत्रमा आफ्नो ठीक अर्थ प्राप्त गर्दथे ।

यतिखेरको जैसलमेरमा कसैको राज चल्दैछ । वास्तवमा घडसीसरको अर्थ नै विर्सिसकेका छन् । नेष्टासित जोडिएका नौवटा पोखरीको सम्भन्ना कसरी होला ? घडसीसरको आगौरमा वायुसेनाको हवाईअड्डा बनिसकेको छ । यसैले आगौरको पानी अब पोखरीतिर नआएर कतै अरू ठाउँमा बग्ने गर्दै । नेष्टा र त्यसको बाटोमा पर्ने नौवटा पोखरीविरिपरि बेथितिबाट शहरका भवनहरू बनाइदैछन् । यस्तै त्यहाँ नयाँ गृहनिर्माण समितिको कार्यालय पनि तयार छ । यी सबै त भइहाले, यहाँसम्म कि त्यहाँ पानीको नयाँ काम गर्ने इन्दिरा नहरको कार्यालय छ । त्यस कार्यालयमा काम गर्ने कर्मचारीको कोलोनी पनि छ । यसरी भवन बन्दै जाँदा त्यस ठाउँले शहरको रूप लिइसकेको छ ।

यतिखेर त्यहाँका घाट, पाठशाला, भान्साघर, दलान र मन्दिर आदिको राम्रो रेखदेख गरिएँदैन। यसैले ती सबै विस्तारै भत्किदैछन्। आजकल ल्हास खेल पनि खेलिएँदैन। त्यतिवेला राजाप्रजा दुवै मिलेर घडसीसरको सरसफाइ गर्दथे। उनीहरूले लेदो निकाल्दथे। घडसीसरको सुरक्षाका निम्ति बुर्जा बनाइएका थिए। अहिले तिनमा स्थापित ढुङ्गे स्तम्भ पनि अलिकति हल्लेर एकातिर ढल्केको छ। त्यहाँका बुर्जाका ढुङ्गाहरू समेत उपिक्सकेका छन्।

यति भए पनि ६६८ वर्ष पुरानो घडसीसर मरेको छैन। यसलाई बनाउनेले यसलाई सहने मजबूती पनि दिएका थिए। बालुबाको आँधीबेहरीबीच पोखरीको रेखदेख गर्ने परम्परा थियो। कुनैबेला यसलाई उपेक्षा गर्ने लहर पनि आउला भन्ने सायद यसका निर्मातालाई त्यतिवेला थाहा थिएँन। घडसीसरका प्रेमीहरूले बडो धैर्यका साथ यस आँधीलाई सहाईछन्। यतिखेर पोखरीको पहरा गर्ने फौज छैन। तैपनि मानिसको मनको पहरा भने अझै पनि त्यहाँ लागेकै हुन्छ।

सूर्य भुलिकनासाथ मन्दिरका घण्टीहरू बज थाल्छन्। अनि मानिसहरू दिनभरि घाटमा आउजाउ गरिरहन्छन्। यहाँ घण्टाँ मौन बसेर कोही घडसीसरलाई टकटकी हेरिरहन्छन् भने कोही गीत गाइरहेका देखिन्छन्। कसैले रावण हत्था (एक किसिमको सारङ्गी) बजाइरहेका भेटिन्छन्।

हिजोआज पनि पँधेर्नीहरू घाटमा आइरहन्छन् । त्यहाँवाट उंटगाडीमा पानी भरेर लैजाने गरिन्छ । कैयौं पानीका ट्याइरसमेत त्यहाँ देखिन्छन् । घडसीसरको पानी भर्नका निम्ति डिजल पम्प लागिरहेका हुन्छन् ।

आज पनि घडसीसरले पानी दिँदैछ । सूर्योदय र सूर्यास्तका बेला पोखरीमा मनभरिको सुन सुनौलो रडमा रड्गिरहेको हुन्छ ।

घडसीसर एउटा कीर्तिरूपी गाथा थियो । त्यसपछि पोखरी बनाउन कठिन भयो होला । तर जैसलमेरमा हरेक पचास-सय वर्षको अन्तरालमा पोखरीहरू बनिरहेकै थिए । एकसे एक कीर्ति गाथाका साथ ती मोतीजस्तै उनिएका हुन्थे ।

घडसीसरभन्दा करिब १७५ वर्षपछि जैतसर बनेको थियो । यो बाँधजस्तो पोखरी नै थियो । पछि गएर यसलाई ‘बडा बाग’ (ठूलो फूलबारी) का रूपमा स्मरण गर्न थालियो । यो बाँध ढुङ्गाले बनेको बाँध थियो । यसले जैसलमेरको उत्तरतिरको उभिएको पहाडबाट आउने सारा पानी रोकेको छ, थुनेको छ । एकातिर जैतसर छ भने अर्कोतिर त्यही पानीबाट सिञ्चित ‘बडा बाग’ छ । बाँधको पर्खालले दुवैलाई विभाजन गरेको छ । तर यो पर्खालजस्तो नदेखिएर अत्यन्त राम्रो चौडा सडकजस्तो देखिन्छ । फाँटबेसी पार गरेर यो अधिलितरको पहाडसप्म जान्छ । यसको पर्खालमुनि सिँचाइको नाली छ । यस नालीको नाम रामनाल हो ।

रामनाल नहरको बाँध भन्याइजस्तै छ । जैतसरको पानीको स्तर बढी होस् वा कम होस् । नहरको भन्याइजस्तो ढाँचाले बडा बागतर्फ पानी लगिरहेको हुन्छ । ‘बडा बाग’ पुरोपछि रामनाल रामनामजस्तै कणकणमा बाँडिन्छ । नहरको पहिलो किनारामा एउटा कुवा पनि छ । पानी सुकेर नहर बन्द भयो भने रसाएर भरिएको त्यो कुवाको उपयोग हुन लाग्छ । उता बाँधपारिको आगर सुक्नासाथ त्यसमा गहुँ छरिन्छ । त्यसपछि बाँधको पर्खालको दुवैतिर हरियाली देख्न सकिन्छ ।

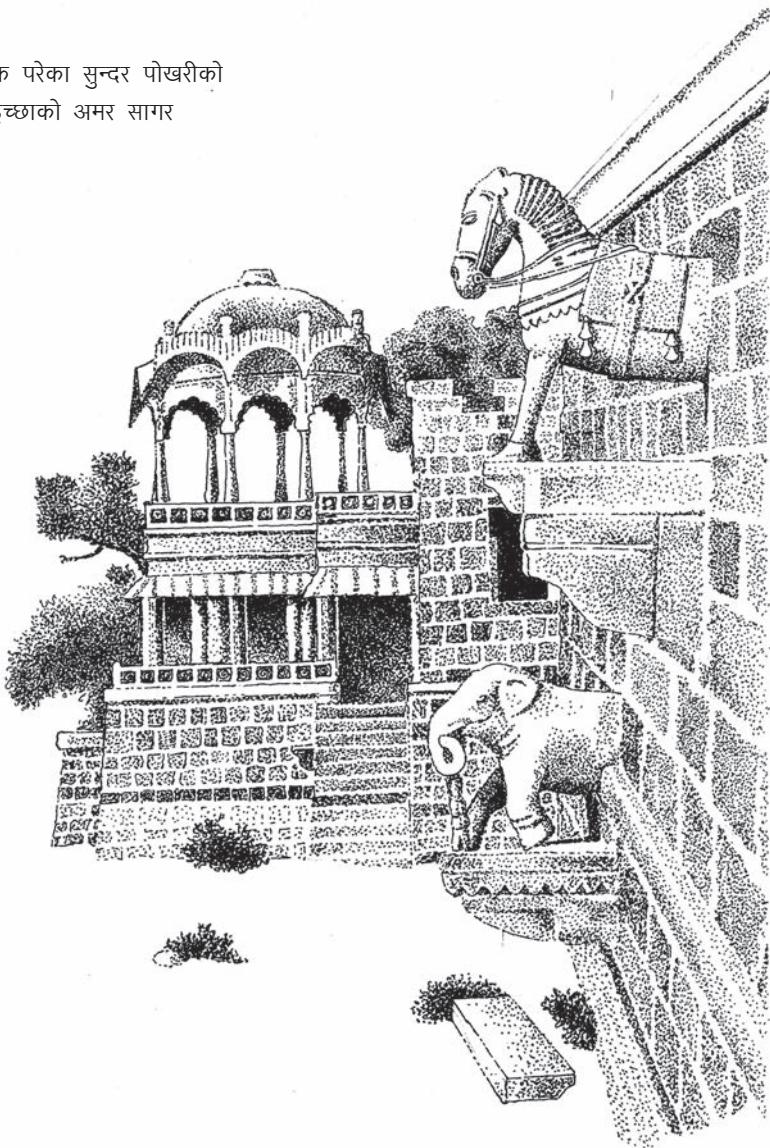
साँच्चकै हरियो फूलबारी धेरै ठूलो छ । यस फुलबारीमा अग्ला आँप र थरीथरीका रुख-विरुवाहरू छन् । प्रायः बढी वर्षा हुने क्षेत्रका नदी किनारामा अर्जुनका रुखहरू पाइन्छन् । तर यस्ता रुखहरू पनि बडा बागमा उभिएकै छन् । बडा बागमा सूर्यका किरण रुखका पातमा टाँसिएका हुन्छन् । हावा चलेर पातहरू फिरफिर हल्लिन्छन् । अनि मौका छोपी सूर्यका किरण तलतिर टलपल-टलपल चम्किन थाल्छन् । बाँधपारि पहाडमा राजघरानाको एउटा मसानघाट

छ । त्यहाँ दिवड़गतका स्मृतिमा असड़ख्य सुन्दर छतरीहरू (स्थायी पक्की मण्डप) बनाइएका छन् ।

अमरसागर घडसीसरभन्दा ३२५ वर्षपछि बनाइएको थियो । कुनै अर्को दिशामा वर्धिने पानीलाई छेक्नु नै यसको मुख्य कारण होला । तर उपयोगी र सुन्दर पोखरी बनाइ रहने इच्छा अमर छ भन्ने कुरा अमरसागरका निर्माताले जानकारी गराउन चाहन्थे । दुड्गाका टुक्राटाकी जोडेर कति बेजोड पोखरी बन्न सक्छ ? यसको अद्भुत उदाहरण अमरसागर हो । पोखरीको चौडाइको एउटा भुजा सोभो खडा भएको अग्लो पर्खालबाट बनाइएको छ । पर्खालमा जोडिएका सुन्दर सिँढी, आँखीभ्याल र बुर्जा तल पोखरीसम्म लागेकै छन् । यही पर्खालमा विभिन्न ठूला समधर भागहरू पनि छन् । यी भागका अलगअलग उचाइमा नै दुड्गाका हाती र घोडा बनाइएका छन् । यी मूर्तिहरू सिँगारेर सुन्दर देखिएका छन् । यिनैबाट पोखरीको जलस्तर केकति छ ? भन्ने कुरा थाहा पाइन्छ । यस सागरमा आगौरबाट वर्षभरि पानी जम्मा भइरहन्छ । हुन त अमरसागरको आगौर त्यति ठूलो छैन । ग्रीष्म ऋतु लाग्नासाथ त्यो पोखरीको पानी सुक्न थाल्छ । यसको अर्थ थियो, यहीवेला नै सबभन्दा बढी पानी चाहिन्छ । यही मौसममा जैसलमेरवासीले यति सुन्दर पोखरीलाई विर्सेलान् र ! जसवेला पानीको सबभन्दा ज्यादा जरुरत हुन्छ ।

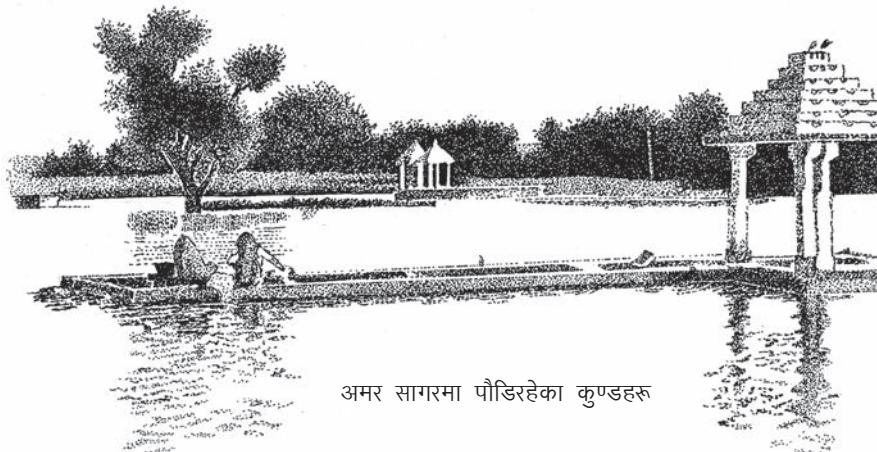
जैसलमेरका शिल्पीहरूले केही महत्वपूर्ण काम गरेका थिए । यही कामका कारण शिल्पशास्त्रमा केही नयाँ पाता थपिन सक्छ । यहाँ पोखरीको पीँधमा सातवटा वेरि वा बावडी (जलकुण्डहरू) बनाइएका छन् । यसलाई पगबाव पनि भनिन्छ । पगबाव शब्द पगबाहबाट बनेको हो । वाह वा, बाय वा बावडी । पगबाव अर्थात् जसमा पानी पग, पग, पैदल नै पुग्न सकोस् । पोखरीको पानी सुक्छ । तर त्यसको रसाइले भूमिको जलस्तर माथि उठ्छ । सफा गरी छानिएको पानीले जलकुण्डहरू भरिएकै हुन्छन् । अमर सागरले ग्रीष्म ऋतुमा जल गुमाइसकेको हुन्छ । तर त्यस सागरले आफ्नो सुन्दरता गुमाएको हुँदैन । किनभन्ने ती पनि यस्तै हिसाबले बनाइएका हुन्छन् । तिनमा जलकुण्ड, दुड्गाका सुन्दर बरण्डा, स्तम्भ, पक्की मण्डप निर्माण गरिएका हुन्छन् । तल ओर्लिनका निम्नि कलात्मक भन्याडहरू हुन्छन् । यही मौसममा त्यहाँ मेला लाग्छ । यस्तै वर्षा ऋतुको भदौमा पनि त्यहाँ मेला लाग्ने गर्छ । सुख्खा अमर सागरका यी छतरी (स्थायी चिटिक्क

चिटिक्क परेका सुन्दर पोखरीको
अमर इच्छाको अमर सागर

परेको सुन्दर पक्की मण्डप) ले गर्दा जलकुण्ड महलका टुक्राजस्ता देखिन्छन् । यी भरिए भने लाग्छ, पोखरीमा ठूलाठूला डुड्गाहरू पैडिरहेकाजस्ता देखिन्छन् ।

जैसलमेर एउटा मरुभूमि इलाका हो । कुनै बेलाको व्यापारिक जगत्मा यसको निकै नाम थियो । फेरि मन्दीको स्थिति पनि आयो । तर जैसलमेर र

अमर सागरमा पौडिरहेका कुण्डहरू

त्यसवरिपरि पोखरी बनाउने काममा भने मन्दी कहिल्यै आएन । गजरूप सागर, मूल सागर, गंगा सागर, गुलाव पोखरी र इसरलालजीको पोखरी एकपछि एक पोखरी बन्दै गए । यो कडी अझ्येजहरू आउँदासम्म टुटेको थिएन ।

यस कडीको मजबुतीलाई राजा, रावल र महारावलमा मात्र सीमित गरिएन । आजको परिभाषानुसार आर्थिक रूपले कमजोर मानिएका समाजका ती अड्गले पोखरीको कडीलाई बलियो बनाउदै आएका थिए ।

यो कथा पाँच सय वर्ष पहिलेको कथा हो । एकजना मेघा भन्ने मानिस थियो । उसले ढोर यानि वस्तुभाउ चराउने काम गर्दथ्यो । ऊ वस्तुभाउका साथ विहानै घरबाट निस्कन्थ्यो । ऊ कोसाँसम्म फैलिएको समथर मरुभूमि पुगथ्यो । उसले सुराहीमा दिनभरि चाहिने पानी लैजान्थ्यो । ऊ साँझ घर फर्किन्थ्यो । एकदिन घर फर्किनेबेला त्यो भाँडोमा थोरै पानी बच्यो । कुन्जि के सोचेर हो, उसले त्यहाँ एउटा सानो खाल्डो खन्यो । अनि उसले त्यसमा सुराहीको पानी खन्यायो । उसले आँकका पातले त्यसलाई ढाक्यो । गाईवस्तु चराइको काम न हो, आज यहाँ त भोलि कहाँ, कुनै ठेगान हुँदैन । ऊ दुई दिनसम्म त्यहाँ गएन । ऊ त्यहाँ तेस्रो दिन पुरयो । उसले उत्सुक भएर विस्तारै आँकका पात हटायो । त्यस खाल्डोमा पानी त थिएन । तर त्यहाँबाट उसले चिसो हावा चलेको महसुस

गच्यो । उसको मुखबाट एककासि ‘भाप’ भन्ने शब्द निर्सिकयो । यहाँ यस्तो गर्मीमा चिस्यान छ भने यहाँ पोखरी पनि बन्न सक्छ भन्ने सोचाइ मेघामा आयो ।

यही सोचाइ कार्यान्वयनमा लैजान मेघाले एकलै पोखरी खन्न थाल्यो । उसले रोजै कोदालो र तसला लैजान्यो । उसले दिनभरि माटो खन्ने काम गर्दथ्यो । उसले माटो पोखरीको डिलमा राख्दथ्यो । गाईबस्तु पनि नजिकै चरिरहेका हुन्थ्ये । हुन त उसको भीमजस्तो शक्ति थिएन । तर ऊसित भीम जतिको सङ्कल्प शक्ति भने पक्कै थियो । ऊ एकलै दुई वर्षसम्म त्यो काममा लागिरह्यो । त्यस सपाट मरुभूमिमा पोखरीको डिलको विशाल घेरा अब टाढैबाट देखिन थाल्यो । त्यसपछि त्यहाँका गाउँले यसको खबर थाहा पाए ।

अब केटाकेटी र अरू पनि मेघासँगै त्यहाँ जान लागे । सबै मिलेर एकसाथ काम गर्न थाले । बाह्र वर्ष वितिसकेको थियो । तर त्यो विशाल पोखरी बनाउने काम निरन्तर चलिरह्यो । यसैबीच मेघा वित्यो । उसको उमेर पनि पुगिसकेको थियो । उसकी स्वास्नी सती नजाने भई । उसले आफ्नो लोग्नेको सपना साकार पार्न विचार गरी । ऊ दिनदिनै पोखरीमा काम गर्न जान लागी । अन्ततः ६ महिनामा त्यो पोखरी तयार भयो ।

भापका कारण त्यो पोखरी खन्न थालियो । यसैले यस ठाउँको नाम पनि भाप नै जुराइयो । यो शब्द पछि विग्रेर बाफ भयो । समाजले ग्वालो मेघालाई मेघाजीका रूपमा सम्मान र सम्फना गर्न चाहन्थ्यो । यसैले स्मरण गरेर पोखरीको डिलमा नै उनको एउटा सुन्दर छतरी (स्थायी पक्की मण्डप) बनाइयो । उनकी पत्नीको स्मृतिमा पनि त्यहाँ एउटा देवालय बनाइयो ।

बाफ विकानेर र जैसलमेरको बाटोमा पर्ने एउटा सानो टोल हो । त्यहाँ चिया र कचौडीका पाँचसातवटा पसलहरू भएको एउटा बसपार्क छ । त्यो बसपार्कनजिकै वसभन्दा तीन गुणा अग्लो पोखरीको डिल खडा छ । मे-जूनमा त्यो डिलको यतातिर लू चल्छ । उता भने मेघाजीको पोखरीमा छालहरू उठ्छन् । वर्षा याममा त त्यो पोखरी लाखेटा (द्वीप वा टापु) जस्तै हुन्छ । अनि त्यहाँको पानी चार माइलसम्म देखिन्छ । मेघ र मेघराज भलै यहाँ कम आउँछन् । तर मरुभूमिमा मेघाजीजस्ता मानिसको कमी भएन । त्यो समाज पानीका मामिलामा बडो योग्य र विज्ञ भइसकेको छ । तर त्यसले आफ्नो योग्यता र कौशललाई लिएर कहिलै घमण्ड गरेको छैन । उनीहरू विनम्र भावका साथ यसको सम्पूर्ण श्रेय भगवान्लाई सुम्पेर शिर निहुराउँछन् । भनिन्छ, महाभारतको युद्ध समाप्त

भएपछि श्रीकृष्ण कुरुक्षेत्रवाट अर्जुनलाई साथ लिएर द्वारिका जाँदै थिए । उनको रथले मरुप्रदेश पार गर्दै थियो । आजको जैसलमेरनजिकै त्रिकुट पर्वत पर्दछ । यहाँ तपस्या गरिरहेका उत्तुंग ऋषि भेटिए । श्रीकृष्णले उनलाई प्रणाम गरेर आफूसँग वर माग्ने कुरा भने । उत्तुंगको अर्थ हुन्छ उच्च । साँच्चिकै ती उच्च ऋषि थिए । उनले आफ्ना लागि केही मागेनन् । यदि मैले कुनै पुण्य गरेको छु भने यस क्षेत्रमा कहिल्यै जलको अभाव नहोस् भन्ने वर उनले भगवाननसित मागेका थिए ।

मरुभूमिको समाजले यस वरदानलाई एउटा आदेशसरि लियो । उसले आफ्नो कौशलले मृगतृष्णालाई भुट्टो ठहर गन्यो ।

पोखरी र धर्म स्वभाव

समाजको जीवनदातालाई निर्जीव कसरी भन्ने ? पोखरी र जलस्रोतलाई जीवन मानियो । समाजले तिनको चारैतिर आफ्नो जीवन रच्यो । जोसित जति निकटको सम्बन्ध र स्नेह हुन्छ, उसको त्यस्तै नै नाम जुराइन्छ । राज्य, भाषा, देश र वोलीअनुसार पोखरीका कैयाँ नामहरू छन् । वोलीका कोश, यसको व्याकरणका ग्रन्थ र पर्यायवाची शब्दको सूचीमा पोखरीका नामहरूको एउटा सकल परिवार देख्न पाइन्छ । डिंगल भाषाको व्याकरणको एउटा ग्रन्थ छ - हमीर नाममाला । यस ग्रन्थले पोखरीका पर्यायवाची नामहरू हामीलाई पस्केकै छ । यसका साथै तिनको स्वभावलाई पनि वर्णन गर्दै पोखरीलाई धर्म स्वभाव भनिएको छ ।

लोक धर्म स्वभावसित जोडिन्छ । प्रसङ्ग सुख र दुःखको जे होस, पोखरीहरू बनाइदै छन् । फेरि जैसलमेर र वाडमेरकै कुरा गराँ । त्यहाँका परिवारमा साधनहरू थोरै थिए । यसैले पूरै पोखरी खन्न सम्भव थिएन । तैपनि सीमित साधन प्रयोग गरेर पहिले बनेका पोखरीको डिलमा माटो भर्ने र त्यसको मर्मत गर्ने काम गरिन्थ्यो । मृत्यु कसको परिवारमा हुन्न र ? हरेक परिवारले आफ्नो दुःखद प्रसङ्गलाई समाजको सुखका लागि पोखरीसित जोड्ने काम गर्दथ्यो ।

अनिकाल परेर सारा समाज दुखी भयो भने पनि पोखरी बनाउने काम जारी रहन्थ्यो । यसबाट मानिसलाई तात्कालिक राहत प्राप्त हुन्थ्यो । पानीको व्यवस्था भएपछि फेरि निकट भविष्यमा आइपर्ने दुखलाई सहने शक्ति समाजमा स्थापित हुन्थ्यो । विहारमा एउटा मधुबनी भन्ने इलाका छ । (यो इलाका नेपालका तराई जिल्ला सिराहा र धनुषासित जोडिएको छ । मधुबनीजस्तै त्यहाँ पनि पोखरीहरू निर्माण भइरहन्थ्ये । यो कुरा त्यहाँ बनेका पोखरीहरूले प्रस्त पारेका छन् ।) छैठाँ शताब्दीमा मधुबनीवरिपरि ठूलो अनिकाल परेको थियो । त्यतिखेर त्यस क्षेत्रका गाउँहरू मिलेर ६३ वटा पोखरी बनाइएका थिए । यति बृहत् योजना बनाउन

र त्यसलाई पूरा गर्न कति ठूलो सङ्गठन थियो होला ? कति साधन जुटाइयो होला ? हिजोआजका मानिस, सामाजिक र राजनीतिक संस्थाले यसलाई सोचेर विचार गरून् । यतिखेर पनि मधुबनीमा ती पोखरीहरू हेर्न सकिन्छ । यतिवेला पनि मानिसले तिनलाई बडो कृतज्ञताका साथ स्मरण गरिरहेकै छन् ।

कतै पुरस्कारका रूपमा पोखरी बनाइन्थ्यो भने कतै पोखरी बनाउनेलाई पुरुस्कृत गरिन्थ्यो । गोँड राजाको सिमानामा पोखरी बनाउनेलाई त्यसको तल्लो जमिनको मालपोत तिर्नुपर्दैनथ्यो । खास गरी संबलपुर भेगमा यो प्रथाको चलचल्ती थियो ।

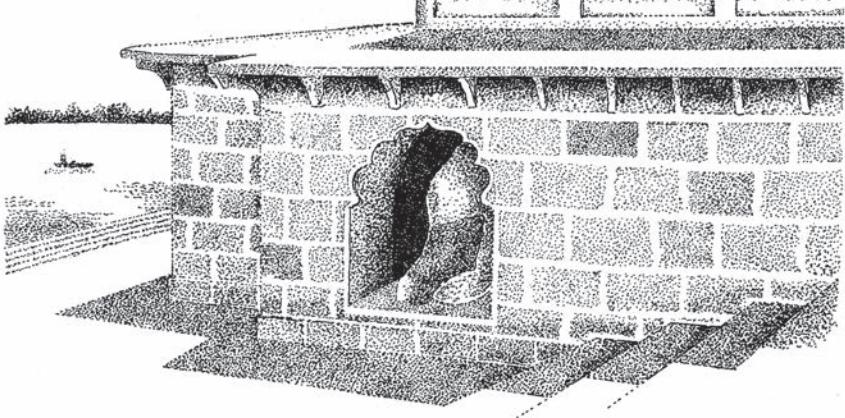
पोखरीसम्बन्धी दण्डविधान पनि थियो । बुन्देलखण्डमा जातीय पञ्चायत वस्थे । कसैले अक्षम्य गल्ती गाचो भने उसलाई प्रायः पोखरी बनाउने दण्ड दिइन्थ्यो । यो परम्परा राजस्थानमा अभै पनि चलेकै छ । अलवर जिल्लामा एउटा सानो गोपालपुरा भन्ने गाउँ छ । त्यहाँ पञ्चायतको फैसला नमाने दण्डस्वरूप केही पैसा ग्राम कोषमा जम्मा गराइन्छ । त्यस कोषबाट त्यहाँ पछिल्ला दिनहरूमा दुईवटा साना पोखरीहरू बनाइएका छन् ।

कसैले गाडधन भेटायो भने त्यो त्यसको हुदैन । त्यस धनलाई परोपकारको कार्यमा लगाउने परम्परा रहिआएको छ । यसको अर्थ प्रायः पोखरी बनाउनु वा त्यसको मर्मत गर्नु हो । भनिन्छ - बुन्देलखण्डका राजा छत्रसालका छोरा जगतराजले एउटा चिट अर्थात् टिपोट भेटाएका थिए । त्यसमा लेखिएको सूचनानुसार खनेर गाडधन निकालियो । छत्रसालले यो कुरा थाहा पाए । अनि साहै रिसाएर उनले छोरालाई भने, ‘मृतक द्रव्य चंदेल को, क्यो तुम लियो उखार ।’ जब गाडधन निकालि तै सकेका छौ भने त्यसको सर्वोत्तम उपयोग गर्नुपर्दछ । त्यही धन खर्च गरेर चन्देलले बनाएका सबै पोखरीको मर्मत गर्नुपर्दछ । र, नयाँ पोखरी पनि बनाउनुपर्दछ । गाडधन धेरै थियो । यस धनबाट पुराना पोखरीको मर्मत गरियो । यसका साथै नयाँ पोखरी पनि बनाउन थालियो । वंशवृक्षअनुसार विक्रम संवत् २८६ देखि ११६२ सम्मका २२ पुस्ताका नाममा २२ वटा ठूलाठूला पोखरी निर्माण गरिएका थिए । हिजोआज पनि बुन्देलखण्डमा यी पोखरीहरू यथावतै छन् ।

सबैलाई गाडधन प्राप्त हुदैन । तर समाजमा पोखरीसम्बन्धी केही मान्यताहरू पनि रहिआएका छन् । औँसी र पूर्णिमा यी दुई दिनलाई शुभदिन र त्यो पनि सार्वजनिक कामको दिन मानिन्छ । यी दुई दिनमा आफ्नो निजी काम

समाजका साथै घटोइया बाबा (घाटे देउता)

पनि पोखरीका पालक नै हुन्

नगरेर यिनलाई सार्वजनिक कामसित जोड्ने विधान बनाइयो । किसानले औंसी र पूर्णिमाका दिन खेतमा काम गर्दैनथे । उनीहरूले त्यो समयको उपयोग पोखरी आदि हेरचाह र मर्मत गर्न लगाउँथे । समाजमा श्रम पनि पुँजी हो । मानिसले त्यस पुँजीलाई निजी हितका साथ सार्वजनिक हितमा पनि लगाउँदै आएका थिए ।

श्रमका साथै पुँजीको छुटै प्रवन्ध गरिँदै आएको छ । प्रायः हिउँदपछि पोखरीको पानी सुकै जान्छ । त्यतिबेला नै यस पुँजीको खाँचो पर्दछ ।

समाजका साथै घटोइया बाबा (घाटे देवता) पनि पोखरीका पालक नै हुन् । अब गर्मीको मौसम सुरु हुन्छ । यहीबेला पोखरीको टुटफुटिर ध्यान दिइन्छ । यो समय नै सबभन्दा उपयुक्त समय हो । एक वर्षमा बाह्रवटा पूर्णिमा पर्दून् । तीमध्ये एधारवटा पूर्णिमालाई श्रमदानका निम्ति छुट्याउँदै आएको छ । पुस महिनाको पूर्णिमामा पोखरीका लागि धान वा पैसा एकत्र गर्ने परम्परा कायमै छ । छतिसगढमा त्यो दिन छेरा-छेरा चाड मनाइन्छ । छेरा-छेरामा मानिसको हूल निक्लिन्छ । अनि घरघरमा गएर उनीहरूले गीत गाउँछन् । धान बाली काटेर घरमा भित्र्याइसकिएको हुन्छ । प्रत्येक घरले आ-आफ्नो सामर्थ्यअनुसार धान दान गर्दछन् । यही तरिकाले गृहस्थवाट धान जम्मा गरिन्छ । यसरी जम्मा गरिएको धान ग्राम कोषमा राखिन्छ । यसै कोषबाट पछि पोखरी र सार्वजनिक स्थलको मर्मत र नयाँ काम सुरु गरिन्छ ।

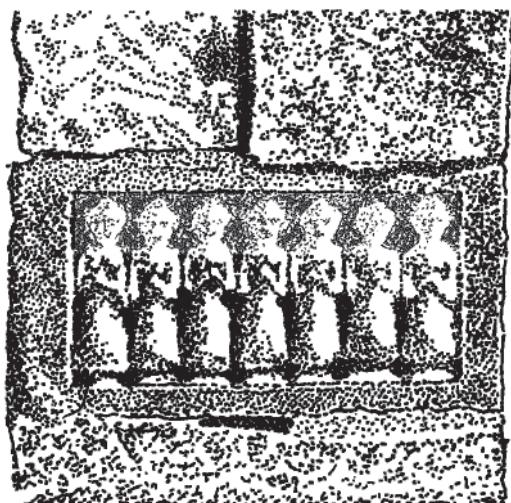
सार्वजनिक पोखरीमा त सबैको श्रम र पुँजी लाग्यो नै । अत्यन्त निजी किसिमका पोखरीमा पनि सार्वजनिक कार्य आवश्यक हुन्छ । अधिदेखि यो कुरा स्वीकार गरिए आएको छ । पोखरी बनिसकेपछि त्यस भेगका सबै सार्वजनिक स्थलबाट थोरबहुत माटो ल्याएर पोखरीमा हाल्ने चलन अहिलेसम्म विद्यमान छ । छत्तिसगढमा पोखरी तयार भइसकेपछि त्यसमा तबेला, हात्तीसार, बजार, मन्दिर, मसानघाट, बेश्यालय, अखाडा र विद्यालयको माटो ल्याएर हालिने गरिन्थ्यो ।

हिजोआज पढेलेखेका मानिस सायद आफ्नो समाजबाट टाढिएका छन् । त्यतिबेला ठूलो विद्या केन्द्र छोडेको अवसरलाई पोखरी बनाउने प्रसङ्गमा परिवर्तन गरिन्थ्यो । मधुबनी र दरभञ्जगा क्षेत्रमा यो परम्परा धेरै पछिसम्म पनि चलिरहेकै थियो ।

पोखरीमा प्राण हुन्छ । प्राण प्रतिष्ठाको उत्सव बडो धुमधामका साथ मनाइन्थ्यो । त्योदिन त्यसको नाम पनि राखिन्थ्यो । कतैकतै ताम्रपत्र वा शिलालेखमा पोखरीको पूरा विवरण कुँदिने गरिन्थ्यो ।

कतैकतै पोखरीको विहे विधिअनुसार गरिन्थ्यो । यतिखेर पनि छत्तिसगढमा यो प्रथा जारी छ । विहे हुनुअघि पोखरीको पानी उपभोग गर्न पाइन्नथ्यो । त्यसलाई पार गर्नसमेत प्रतिबन्ध थियो । विहेमा सारा गाउँलेहरू सरिक हुन्छन् । छेउछाउको मन्दिरको माटो र गंगाजल ल्याइन्छ । यसका साथै पाँच वा सातवटा इनार वा पोखरी दाइजो दिने प्रबन्ध गरिएको हुन्छ ।

विवाहोत्सवको स्मृति गरेर पोखरीमा स्तम्भहरू गाडिन्छन् । धेरै पछि गएर त्यसको सरसफाई र खनाइ गर्दा त्यस घटनाको सम्फनामा स्तम्भ गाडने परम्परा रहिआएको छ ।

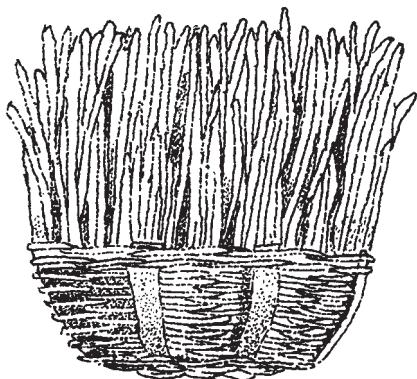
सातवटी माताका मूर्तिहरू

हिजोआज केन्द्रले
जनसङ्ख्याको हिसाब गर्दछ ।
तिनताका पोखरीको गन्ती
गरिन्थ्यो । शहर र गाउँमा कति
जनसङ्ख्या छ ? भन्नुको साटो
कति पोखरीको गाउँ छ ? भनेर
सोधिन्थ्यो । छत्तिसगढमा ठूलो
गाउँको निम्ति एउटा टुक्का प्रचलित
छ - 'छै आगर छै कोरी' अर्थात् ६
वीसी (वीस) र ६ वढी, १२० तथा
६ वा १२६ वटा पोखरीहरू हुनुपर्छ ।
आजको विलासपुर जिल्लामा मल्हार
क्षेत्र छ । यसलाई इसापूर्वमा वसाइएको थियो । त्यहाँ १२६ वटा पोखरीहरू थिए ।
त्यही क्षेत्रमा रतनपुर (दशौदेखि बाह्नौ शताब्दी), खरौदी (सातौदेखि बाह्नौ शताब्दी)
र रायपुरका आरडूग, कुवरा र सरगुजा जिल्लाको दीपाडीह गाउँमा आज आठ
सय, हजार वर्षपछि पनि १००, कहींकहीं त १२६ वटा पोखरीहरू गन्न सकिन्छ ।

यी पोखरीको दीर्घजीवनको एउटै रहस्य अपनत्व थियो । त्यतिबेला यो
मेरो हो, हाम्रो हो र सबैको हो भन्ने मान्यता थियो । यसैले रेखदेख शब्द सानो
लाग्न सक्छ । काँधका आठौं अड्गा पानीमा डुब्न सक्नूँ । यति पानी पोखरीमा
राख्नु । त्यतिबेला यस्तो गीत गाउने र कामना गर्ने महिलाहरू थिए । यी
महिलाका पछाडि आफ्नो कर्तव्य पूरा गर्ने र वातावरण तयार गर्ने समाज पनि
थियो । 'घर गैल, घर मैल' अर्थात् सबै घरको मेलले पोखरीको काम गर्नुपर्छ भन्ने
त्यतिखेरको विचार थियो ।

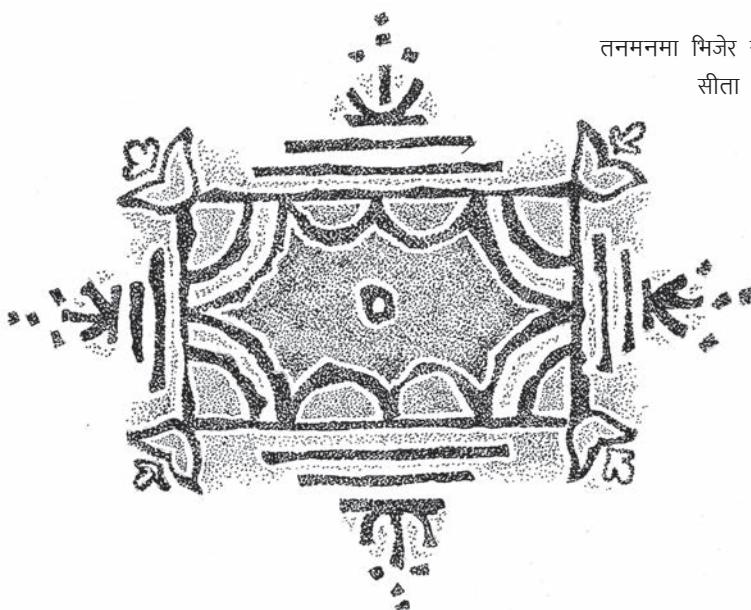
सबैको मेल नै तीर्थ हो । तीर्थ जान नसक्नेले पोखरी बनाएर नै पुण्य
कमाउन सक्छन् । पोखरी बनाउने मानिस पुण्यात्मा हो, महात्मा हो । पोखरीका
संरक्षकलाई पनि मान्यता दिइएको छ । यसरी पोखरी एउटा तीर्थ हो । यहाँ मेला
लाग्छ । मेला भर्न आएका मानिसका आँखावरिपरि पोखरी नाचिरहन्छ ।

यसरी समाजको मनमा पोखरी हमेसा रहिरहन्छ । कतैकतै त तनमा पनि
बसिदिन्छ । धेरैजसो वनवासीका शरीरमा पोखरी र बावडी (जलकुण्ड) का टाटू
बनाइएका हुन्छन् । यस्ता चिन्हमा पशुपन्थी, फूल आदि हुन्छन् । शहरी समाजमा

पोखरीमा बिसर्जन गर्नका लागि
तयार गरिएको जमरा

तनमनमा भिजेर रमेको
सीता कुण्ड

सीता र साधारण बावडीका चिन्हहरू पनि प्रचलित छन् । शहरियाले शबरीलाई आफ्नो पूर्वज मान्दछन् । यस्तै सीताजीसित पनि उनीहरूको विशेष सम्बन्ध रहदै आएको छ । यसैले शहरियाले आफ्नो घुँडामा सीता बावडीको टाटू निकै उत्स्कताका साथ खोपाउन लगाउँछन् ।

सीता कुण्डमा एउटा मुख्य आयत हुन्छ । यस आयतभित्र छालहरू चल्छन् । यसको मध्यमा एउटा बिन्दु हुन्छ । यो जीवनको प्रतीक हो । यसको आयतबाहिर भन्याडहरू हुन्छन् । भन्याडका चारै कुनामा फूलहरू छन् । फूलमा छ - जीवनको सुगन्ध । यति सारा कुरा एउटा सरल र सरस रेखाचित्रमा उतार्नु बडो कठिन काम हो । तर टाटूकार कलाकार नै हुन्छ । उसको तथा टाटू खोपाएका महिलापुरुषको मन पोखरी र कुण्डमा रमाइरहेको हुन्छ । आठदशवटा रेखा र आठदशवटा बिन्दीद्वारा शरीरमा सहज रूपले सम्पूर्ण दृश्य उतारिन्छ । तमिलनाडूको दक्षिणमा आरकाट जिल्ला पर्दछ । यस जिल्लाको कर्ङाँऊ समाजमा अहिलेसम्म पनि यो प्रथा चलेकै छ ।

मानिसको तनमनमा पोखरी छ। उसले त्यसलाई मात्र पानीको एउटा खाल्डोभै देख्दैन। उसका निम्नि पोखरी एउटा जीवन्त परम्परा हो, परिवार हो।

उसका कैयौं सम्बन्धहरू हुन्छन्, आफन्तहरू हुन्छन्। कसबेला कसलाई सम्भेर बोलाउनुपर्छ भन्ने कुरा उसलाई राम्री थाहा छ। ताकि पोखरी बनिरहोस्।

यदि समयमै पानी परेन भने कसलाई गुहार्ने ? इन्द्र वर्षाका देवता हुन्। सोभै उनलाई गुहार्नु कठिन काम हो। सायद यो ठीक पनि नहोला। उनकी छोरीको नाम काजल हो। काजल माताकहाँ आफ्नो दुखेसो पुच्चाइयो भने उनले आफ्नो पिताजीको ध्यान यसतर्फ राम्री सार्न सकिलन्। बीउ छराइ र रोपाइको काम सिद्धिएको छ। एक पहर पनि पानी परेन भने फेरि काजल माताको पूजा गरिन्छ। गाउँको सिमाना भएको वनमा बनेको पोखरीसम्म पूजागीत गाउँदै सबै गाउँलेहरू जम्मा हुन्छन्। अनि दक्षिण दिशातिर मुख फर्काएर सारा गाउँलेले काजल मातासँग पानीको याचना गर्दछन्। त्यसपछि दक्षिणवाट नै पानी पर्न थाल्छ।

काजल माताको पूजा गर्नुअघि कतिपय ठाउँमा पवन परीक्षा पनि गरिन्छ। यो काम असार शुक्ल पूर्णिमामा हुन्छ। यस दिन पोखरीमा मेला लाग्छ। वायुको गति हेरेर पानीको भविष्यवाणी गरिन्छ। यस हिसाबले पानी समयमा पर्छ। यदि पानी परेन भने फेरि काजल मातालाई यसबारे बताइन्छ।

पोखरी टप्पम भरियो भने पनि एउटा ठूलो उत्सव मनाइन्छ। पोखरीको अपरा चल्न थाल्छ। समाजका निम्नित योभन्दा ठूलो अरू कुन प्रसङ्ग होला र ? भुज (कच्छ) मा एउटा सबभन्दा ठूलो हमीरसर भन्ने पोखरी छ। त्यसैको घाटमा हात्तीको एउटा मूर्ति बनाइएको छ। त्यो मूर्ति अपरा चलाउनुको सूचक हो। पानीले त्यस मूर्तिलाई छोयो भने पूरै शहरमा यो खबर डढेलोभै फैलिन्थ्यो। यो खबर सुनेर शहरभरिका मानिस पोखरीको घाटतिर आउँथे। थोरै पानी भएको भेगमा यस्तो घटना घट्यो भने त्यसलाई एउटा चाडपर्वका रूपमा मनाइन्थ्यो। यस पर्वमा भुजका राजा घाटमा आउँथे। उनले पूरै शहरवासीको उपस्थितिमा पोखरीको पूजा गर्दथे। अनि उनी पूरै भरिएको पोखरीको आशीर्वाद लिएर फर्किन्थे। पोखरी पूरै भरिनु एउटा घटना मात्र नभएर आनन्द हो, मझगल सूचक हो, उत्सव र महोत्सव पनि हो। यस उत्सवले राजा र प्रजा दुवैलाई एकसाथ घाटसम्म ल्याउने काम गर्दथ्यो।

यिनैताका देवता पनि घाटमा आउने गर्छन्। जल भुलन चाडमा मन्दिरका मूर्तिहरू पोखरीमा त्याइन्छन्। त्यहाँ पूरै सिङ्गारपटारका साथ उनलाई

पिड खेलाउने काम गरिन्छ । यसरी भगवानले पनि पोखरीको घाटमा साउने पिडको आनन्द लिइरहेकै हुन्छन् ।

कुनै पनि पोखरी एकलो हुँदैन । त्यो भरिपूर्ण भएको परिवारको एउटा सदस्य हो । त्यसमा सबैको पानी हुन्छ । त्यसको पानी सबैमा हुन्छ । यस किसिमको मानिसको मान्यता थियो । यसैले उनीहरूले साँच्चकै एउटा यस्तै पोखरी बनाएका थिए । जगन्नाथपुरी मन्दिरनजिकै बिन्दुसागर छ । यस सागरमा देशका हरेक नदी, खोला र समुद्र समेतको पानी मिसाइएको हुन्छ । तीर्थालुहरू देशका विभिन्न ठाउँबाट तीर्थ गर्न आउँछन् । यहाँ आउँदा उनीहरूले आ-आफ्नो क्षेत्रबाट जल ल्याएका हुन्छन् । यसरी ल्याइएको जल बिन्दुसागरमा अर्पित गरिन्छ ।

आजको घडी देशको एकताको परीक्षाको घडी हो । यस घडीमा बिन्दुसागर 'राष्ट्रिय एकताको सागर' भएको छ । वास्तवमा बिन्दुसागर भारतको एकताको प्रतीक नै हो ।

आउने समय कस्तो होला ? यसको उत्तर दिनु कठिन काम हो । यसको एउटा मापदण्ड पोखरी पनि हो । नवरात्रिपछि राजस्थानमा मानिस पोखरीमा भेला हुन्ये । त्यसपछि पोखरीमा जमरा विसर्जन गरिन्थ्यो । अनि भोपा अर्थात् पुजारीले पोखरीको जलस्तर हेरेर आउने समयको भविष्यवाणी गर्दथे । त्यतिखेरसम्म वर्षा ऋतु सिद्धिसकेको हुन्थ्यो । जति पानी पोखरीमा हुनुपर्न थियो, त्यो भरिइसकेको हुन्थ्यो । यही स्थितिमा नै आउने समयको परिस्थिति निर्भर हुने गर्थ्यो ।

हिजोआज यो प्रथा हराइसकेको छ । पोखरीको जलस्तर हेरेर आउने समयको भविष्यवाणी गरियो भने सायद पुजारीले नराम्रो समय आउनेछ भन्नान् ।

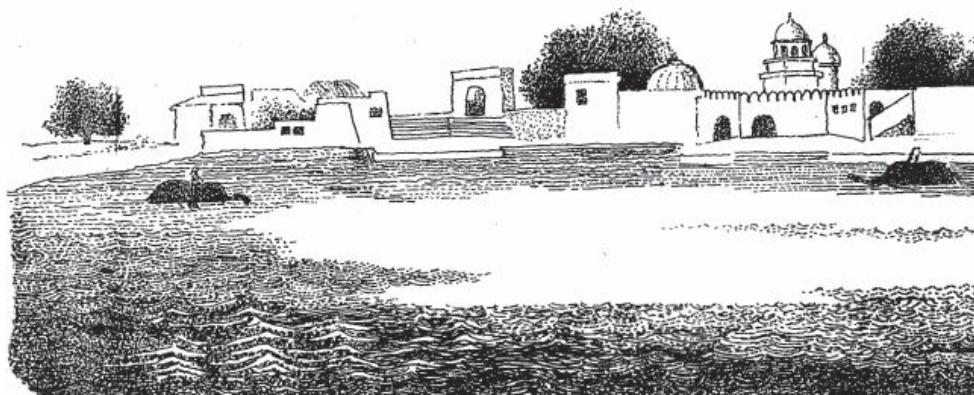
पोखरीको प्रासङ्गिकता

खराव समय आइसकेको थियो । भोपा यानि पुजारी भएको भए खराव समय आइसकेको छ भन्ने कुरा अवश्य गर्थे होलान् । तिनताका सरस परम्परा र मान्यताद्वारा पोखरी बनाउने गरिन्थ्यो । यतिखेर ती सबै समाप्त हुँदैछन् ।

दूरी एउटा सानो शब्द हो । शासन र समाजबीच यो शब्द तेरियो । त्यसपछि समाजमा कति दुःखकष्ट बढ्यो ? यसको कुनै हिसाबै छैन । यो दूरी एउटा पोखरीको नभएर सात समुद्रको भयो भने बखानका निम्नि के नै बाँकी रहला र ?

अड्ग्रेजहरू सात समुद्रपारिवाट आएका थिए । उनीहरूले आ-आफ्ना समाजका अनुभवहरू लिएर आएका थिए । त्यहाँको समाज वर्गीय समाज थियो । त्यो समाज वर्गमा टिकेको समाज थियो । त्यहाँ मालिक र दासको सम्बन्ध थियो । समाजको हित केमा छ ? भन्ने कुरा राज्यले नै फैसला गर्दथ्यो । तर हामीकहाँ जातीय समाज थियो र राजा हुनैपर्दथ्यो । राजा र प्रजाको सम्बन्ध अड्ग्रेजको अनुभवभन्दा सोहैआना भिन्न थियो । यहाँको समाजले आफ्नो हित स्वयं निर्धारण गर्दथ्यो । त्यो हित आफ्नो शक्ति र संयोजनले पूरा गरिन्थ्यो । शासन त्यसमा मात्र सहायक हुन्थ्यो ।

पानीको प्रबन्ध गर्नु र त्यसको चिन्ता गर्नु जरुरी थियो । यो हाम्रो समाजको कर्तव्यबोधको विशाल सागरको एउटा थोपा थियो । सागर र थोपा एक अर्कासित जोडिएका थिए । थोपा अलगियो भने नत सागर रहन्छ, नत थोपा नै बच्छ । सात समुद्रपारिवाट आएका अड्ग्रेजहरूले विशाल सागर देखेनन् । यहाँसम्म कि थोपा पनि देख्न पाएनन् । उनीहरूले आफ्नै अनुभव र प्रशिक्षण प्राप्त गरेका थिए । यिनैका आधारबाट उनीहरूले यहाँको शासकीय दस्तावेज अवश्य खोज्ने कोशिश गरे । यहाँ त्यस्तो अभिलेख राख्ने चलन थिएन । यहाँ त केही पनि छैन । यसैले यहाँको सारा व्यवस्था आफैले गर्नुपर्ने छ भन्ने ठम्याइँ उनीहरूको थियो ।

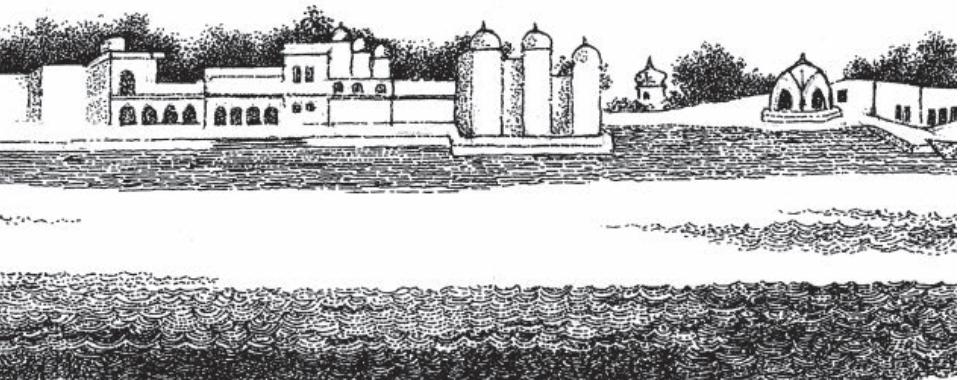

अड्ग्रेजहरू देशका अनेक भागमा घुमे। यसरी देशभरि घुमेर उनीहरूले यहाँको जानकारी बटुलेका थिए। तर यो सारा अभ्यास कौतुहलभन्दा अरू केही थिएन। उनीहरूमा सागर र त्यसको थोपा बुझ्ने दृष्टि थिएन। हुन त उनीहरूले प्रशस्त मात्रामा जानकारी प्राप्त गरेका थिए। तैपनि सागर र थोपा अलगयाउने नीति तर्जुमा गरियो।

उत्कर्षको समय भलै वितिसकेको थियो। भारतमा अड्ग्रेजी शासन समाप्त भयो। त्यसपछि पनि पतनको समय प्रारम्भ भएको थिएन। उन्नाइसौं शताब्दीको उत्तरार्ध र बीसौं शताब्दीको पूर्वार्द्धतिरिको कुरा हो। त्यतिखेर पनि यहाँ घुमेर अड्ग्रेजले हेँदै, लेख्दै, अनुभव गर्दै र गजेट बनाउदै थिए। उनीहरूले कैयौँ ठाउँका साना र ठूला पोखरीमा काम भइरहेको छ, भन्ने कुरा उल्लेख गरेको पाइन्छ।

उक्त उल्लेखअनुसार मध्य प्रदेशको दुर्ग र राजनांद गाउँजस्ता क्षेत्रमा सन् १९०७ सम्म पनि “धेरैजसो ठूला पोखरीहरू बन्दै थिए।” तांदुला नाम गरेको पोखरी “एघार वर्षसम्म लगातर काम गरेपछि भखैर तयार भएको थियो। यसबाट सिँचाइका नहरको लम्बाइ ५१३ माइल थियो।”

नायकले समाजलाई टिकाइ राख्न यी सब काम गर्दथे। तीमध्ये कसैलाई नयाँ व्यवस्था कसरी मन पर्ला? उनका तर्फबाट अड्ग्रेजलाई चुनौती पनि दिइयो। साँसी र भील स्वाभिमानी जाति थिए। फाटो तथा कचिङ्गलका कारण अड्ग्रेजी राजले यस्ता जातिलाई ठग र अपराधी घोषित गन्यो। त्यस समयमा

आम्फे प्रासङ्गिक छ, दिल्लीको हौज ए शम्शी

अड्डेजलाई नै सबथोक गर्नुपर्ने भयो । यसैले सम्पूर्ण पुराना ढाँचा समाप्त हुनु नै थियो । त्यस ढाँचालाई धिक्कारेर उपेक्षा गरियो । तर यो कुनै सोचीसम्मी गरिएको कुटिल घड्यन्त्र पनि थिएन । यो त एउटा नयाँ दृष्टिको सहज परिणाम थियो । आन्दोलनकारीहरू अड्डेजका विरुद्ध सद्घर्षरत थिए । उनीहरूले यस नयाँ दृष्टि मन पराएका थिए । यसमा उनिहरूको समर्थन पनि थियो । यही नै दुर्भाग्यको कुरा थियो ।

पहिलेका अभ्यस्त हात अहिले अकुशल कलिगडमा परिणत गराइदै थियो । धेरैजसो गुनीजन (परम्परागत सीप, प्रविधि तथा औषधी उपचारसम्बन्धी आदि ज्ञान भएका व्यक्ति) सूचीमा थिए । यतिखेर ती अनपढ, अप्रशिक्षित, पाखे र असभ्य मानिन थाले । त्यो राज्य व्यवस्था र त्यसको प्रकाशमा नयाँ सामाजिक संस्थाहरू निर्माण भए । नयाँ आन्दोलन पनि आफै नायकको शिक्षण-प्रशिक्षणले गर्दा अड्डेजभन्दा पनि अघि थियो । स्वतन्त्रता प्राप्तिपछि, सरकार, सामाजिक संस्था र धेरैजसो आन्दोलनमा पनि यही लाजमर्दो प्रवृत्ति जारी रहाइ आएको छ ।

समाजको हातबाट पानीको प्रबन्ध कसरी खोसियो ? यसबारे एउटा ज्वलन्त भफ्फल्को तत्कालीन मैसुर राज्यमा देख आइन्छ ।

सन् १८०० मा मैसुर राज्यको राज दिवान (मन्त्री)ले पूर्णेया हेर्दथे । त्यतिखेर राज्यभरि ३९,००० पोखरीहरू थिए । भनिन्छ, कुनै पहाडको टुप्पामा एक थोपा पानी परेर आधा यता र आधा उतातिर गयो भने दुवै तर्फका आधा-

आधा थोपा पानी सम्हालेर राख्ने पोखरीहरू थिए । राज्यका तर्फबाट पनि हरेक वर्ष केही लाख रुपैयाँ पोखरीको रेखदेख गर्न उपलब्ध गराइन्थ्यो ।

अड्ग्रेज आए । यहाँको शासन परिवर्तन भयो । सबभन्दा पहिले पानीका निमित्त हुने फजुल खर्च रोक्ने काम गरियो । सन् १९३१ मा राज्यका तर्फबाट पोखरीका निमित्त दिइने अनुदान काटेर आधा गरियो । अधिल्लो ३२ वर्षसम्म राज्यको कन्जुसी बुझेर पनि समाजले आफ्नो उदारताले गर्दा त्यसलाई सहिरहेको थियो । मानिसका आ-आफ्ना पोखरीहरू थिए । राज्यबाट निकासा प्राप्त हुने अनुदान घट्न थाल्यो । कतैकतै त यो अनुदानसमेत बन्द गरियो । तैपनि समाजले पोखरी सम्हालेर राख्दै आएका थिए । वर्षाँदेखिको स्मृति त्यसै मेटिन्न । तर फेरि ३२ वर्षपछि अर्थात् १९६३ मा त्यहाँ पहिलोपटक पी.डब्ल्यू.डी. स्थापना गरियो । अनि, सारा पोखरी उसलाई हस्तान्तरण गरियो ।

यहाँको प्रतिष्ठा पहिले नै अपहरण गरिएको थियो । फेरि पुँजी र साधन हरण गरियो । पछि स्वामित्व पनि खोसियो । सम्मान, सुविधा र अधिकारविना समाज लाचार हुन थाल्यो । यस्तो भयो भने कर्तव्य निर्वाह गरिएला भन्ने विश्वास कसरी गर्ने ?

मैसुरका ३९,००० पोखरीको दुर्दशाको एउटा लामो कथा र व्यथा छ । पी.डब्ल्यू.डी. बाट काम नचल्ने भयो । त्यसपछि नै पहिलोपटक सिंचाइ विभाग स्थापना गरियो । त्यसलाई पोखरीको जिम्मा लगाइयो । त्यसले पनि केही गर्न सकेन । अनि फेरि पी.डब्ल्यू.डी.लाई नै गुहारियो । अड्ग्रेजी विभागको अदला-बदलीबीच पोखरीबाट आउने राजस्व बढौदै रस्त्यो । तर पोखरीको बन्दोवस्त गर्ने रकम भने कम हुँदै गयो । अड्ग्रेजले यस कामका निमित्त चन्दा मार्ग लागे र जबर्जस्ती असुलीसमेत गर्न थालियो ।

यता दिल्लीलाई पोखरीको दुर्दशाको नयाँ राजधानी बनाइयो । अड्ग्रेज आउनुअघि यहाँ ३५० वटा पोखरीहरू थिए । यिनलाई पनि राजस्वको लाभ-हानिको तराजुमा तौलियो । कमाइ नहुने पोखरीलाई राज्यअन्तर्गत नराखेर बाहिन्याउने काम गरियो ।

त्यसैबेला दिल्लीमा धारा जडान हुन थाल्यो । यसका विरुद्ध एउटा हलुको र फिनो तर दरिलो आवाज सुनिन लाग्यो । सन् १९०० तिरको कुरा हो । खास गरी यो आवाज विवाहको अवसरमा गाउने गीत ‘गारियो’ (विवाह गीत) मा सुनिन्थ्यो । जन्तीहरू पडक्किबद्ध भएर बसेको मौका छोपी महिलाहरूले ‘फिरड्गी

नल मत लगवाय दियो' अर्थात् 'फिरड़गी (अड्ग्रेजी) धारो जडान नगरी देऊ' भन्ने गीत गाउँथे । तर धाराहरू जडान भइरहे । दिल्लीका विभिन्न ठाउँमा पोखरीहरू थिए । तर अब नियन्त्रित 'वाटर वर्क्स'वाट पानी आउन थाल्यो ।

प्रारम्भमा ठूला र विस्तारै साना शहरमा पनि यही सपना साकार पार्न थालियो । मात्र पाइप बिछ्याउने र धाराको टुटी लगाएर पानी आउदैन । त्यति बेलाका शासकले यो कुरा बुझेनन् । स्वतन्त्रतापछि यसबारे क्रमशः केही बुझ्न थालियो । सन् १९७० पश्चात यो डरलागदो सपनामा बदलिन लाग्यो । त्यति बेलासम्म शहरका पोखरीहरू उपेक्षाको तलैया माटोले पुरिइसकेका थिए । ती पुरिएका ठाउँमा नयाँ टोल, बस्ती, बजार र स्टेडियम आदि निर्माण भइसकेका थिए ।

तर पानीले आफ्नो बाटो भुल्दैन । पोखरी कब्जा गरेर नयाँ बस्ती बसाइयो । ती बस्तीमा वर्षाको पानी भरिन्छ । अनि वर्षा जानासाथ त्यहाँ जल सङ्कट छाउन लाग्छ ।

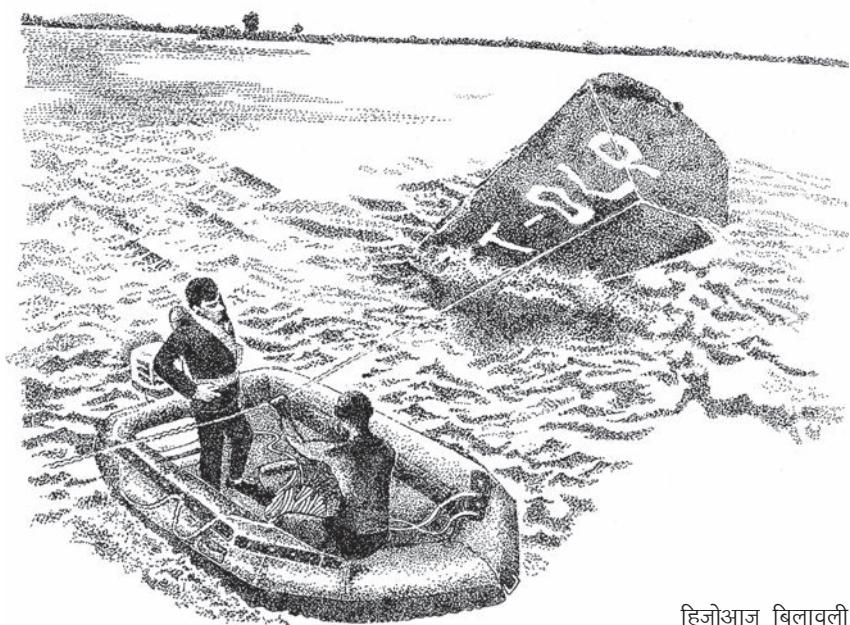
केही शहरसित थोरबहुत पैसा र शक्ति हुन्छ । अन्यत्रबाट पानी ल्याएर ती शहरले जेनतेन आफ्ना धाराहरू चलाउदैछन् । बाँकीको स्थिति प्रत्येक वर्ष बिगिर्दैछ । शहर आसपासका गाउँमा ठूलाठूला पोखरीहरू छन् । फेब्रुअरी महिनामा ती पोखरीबाट गरिने सिँचाइको काम रोकेर प्रमुख जिल्ला अधिकारीले शहरका लागि पानी सुरक्षित गर्ने व्यवस्था मिलाउँछन् ।

शहरलाई पानी चाहिन्छ । तर पानी दिन सक्ने पोखरी छैनन् । यसो हुँदा ट्युबवेलबाट नै पानी प्राप्त गर्न सकिन्छ । यसका लागि विजुलीबत्ती, डिजलका साथै त्यही शहरमुनि पानी हुनुपर्छ । जलस्तर लगातार खस्किदैछ । केवल पैसा र सत्ताको बलमा यसलाई धान्न सकिन्न । मद्रासजस्ता कतिपय शहरको दुःखद अनुभवले यही कुरा जाहेर गरेको छ । केही शहरले टाढा बग्ने नदीको पानी ल्याउँछन् । यो धेरै खर्चिलो र अव्यावहारिक तरिका हो । यस्ता नगरपालिकामा करोडौं रूपैयाँको विजुलीको विल पनि चढेकै हुन्छ ।

इन्दौरको यस्तै एउटा उदाहरण छ । यसले सबैको आँखा खोल्न सक्छ । यहाँ टाढा बग्ने नर्मदाको पानी ल्याइएको थियो । पहिलो चरणमा सानो योजना थियो । पछि दोस्रो चरणको माग पनि उठ्न थाल्यो । अब सन् १९९३ मा तेस्रो चरणका निमित्त समेत आन्दोलन चल्दैछ । यसमा काङ्ग्रेस, भारतीय जनता पार्टी र साम्यवादी दलले सत्याग्रह गरिसकेका छन् । यस्तै पहलमान श्री अनोखिलालले

पनि एउटा खुद्दामा एकै ठाउँमा ३४ दिनसम्म उभिएर सत्याग्रह गरेकै हुन । यही ठाउँमा बिलावली भन्ने पोखरी थियो । यसमा फ्लाइडग क्लबको जहाज खस्दा नौसेनाका गोताखोर उतारिएका थिए । उनीहरूले ढुबेको जहाज सजिलै खोज्न सकेनन् । हिजोआज त्यो पोखरी एउटा ठूलो सुख्खा मैदान भएको छ । यसमा फ्लाइडग क्लबको जहाज उडाउन सकिन्दै ।

इन्दौरनजिकै देवास शहर छ । यस शहरको कथा भन् विचित्रको छ । पछिल्लो ३० वर्षमा यहाँका सबै साना-ठूला पोखरीहरू पुर्ने काम गरियो । त्यहाँ घर र कारखाना बनाइए । तर त्यहाँ पानीको कुनै स्रोत थिएन । यसैले पानी नपाएर शहर खाली हुन थाल्यो । पत्रपत्रिकामा यस्ता समाचारसमेत आउन लाग्यो । सर्वप्रथम शहरका निम्नि पानीको प्रवन्ध गर्नुपर्ने थियो । पानी कहाँवाट ल्याउने ? देवासका पोखरी र कुवाका निम्नि कुनै काम गरिएन । यसको उल्टो त्यहाँको रेल्वे स्टेसनमा दश दिनसम्म रातदिन काम भइरह्यो ।

हिजोआज बिलावली
पोखरीमा हवाइजहाज उडाउन सकिन्छ

२५ अप्रिल, १९९० को कुरा हो । त्योदिन इन्दौरबाट ५० ट्याइकर पानी लिएर एउटा रेलगाडी देवास आयो । ढोल-नगाडा बजाएर प्रान्तीय सरकारका

मन्त्रीको उपस्थितिमा पानी ढुवानी गरेको रेलगाडीलाई स्वागत गरियो । रेल्वे स्टेसन आएको नर्मदाको पानी पिएर मन्त्रीजीले यस योजनाको उद्घाटन गरे । यसअघि पनि सङ्कटका बेला गुजरात र तमिलनाडूका केही शहरमा रेलगाडीबाट पानी ढुवानी गरिएको थियो । हरेक विहान देवासमा पानी लिएर रेलगाडी आउँछ । ट्याइकरको पानी पम्पका सहाराले ट्याइकीमा चढाइन्छ । त्यसपछि शहरमा पानी वितरण गरिन्छ ।

त्यहाँ हरेक दिन पानी ढुवानी गर्न रेलगाडीको भाडा चालिस हजार रुपैयाँ पर्थ्यो । विजुलीबाट पानी तान्ने खर्च छुट्टै छ । इन्दौरबाट आएको पानीको पैसा जोडेर हेरे भो । यस योजनाअन्तर्गत ल्याइएको पानीको मूल्य दूधको मूल्य बराबर पर्न आउँछ । यतिखेर मध्य प्रदेश सरकारले केन्द्र सरकारबाट रेलभाडा माफ गराउदै आएको छ । केन्द्रीय सरकारले त्यति टाढाबाट गंगाको पानी ल्याउँछ । अहिले यसले मध्य प्रदेशप्रति उदारपूर्ण व्यवहार गर्दैछ । प्रधानमन्त्री श्री मनमोहन सिंहको नयाँ उदारवादी नीतिले रेलगाडी र विजुलीको दाम तिर्न भन्यो भने देवास नरकवास हुन कर्ति बेर लाग्ला र ?

पानीको मामिलामा साहै मूर्खाइँको उदाहरण पाइन्छ । यसका निम्ति मध्य प्रदेशको सागर हेरे हुन्छ । लगभग ६०० वर्ष पहिलेको कुरा हो । तिनताका लाखा बन्जाराले एउटा पोखरी बनाएको थियो । त्यो एउटा विशाल पोखरी थियो । यसैको छेउमा एउटा शहर बस्यो । त्यस शहरको नाम नै सागर राखियो । हिजोआज त्यहाँ नयाँ समाजका पाँचवटा ठूला प्रतिष्ठित संस्थाहरू छन् । त्यहाँ जिल्ला र विभागका कार्यालयहरू छन्, नगरपालिका छ । यसका साथै त्यहाँ सर हरि सिंह गौरका नाममा एउटा विश्वविद्यालय पनि छ । कतैबाट त्यहाँ एउटा बन्जारा आयो । विशाल सागर (पोखरी) बनाएर ऊ त्यहाँबाट हिँड्यो । नयाँ समाजका यी साधन सम्पन्न संस्थाहरूले यस सागरको रेखदेखसमेत गर्न सकेनन् । आजभोलि सागरसम्बन्धी एघारवटा शोध प्रवन्ध पूरा भइसकेका छन् । डिग्री वितरण पनि गरिएकै छ । तर एउटा अशिक्षित बन्जाराले बनाएको सागरलाई पढेलेखेको समाजले बचाउन सकिरहेको छैन । यही नै दुःखलाग्दो कुरा हो ।

उपेक्षाको आँधी चलेकै छ । तैपनि हिजोआज कतिपय पोखरीहरू देखिँदैछन् । ती भन्नपछि भन् प्रासङ्गिक हुँदैछन् । देशभरिका पोखरी जोड्ने हो भने अझै पनि आठदश लाख जति होलान् । वरुण देवताको प्रसाद सुपात्रका साथै कुपात्रलाई पनि बाँडिदैछ । पोखरीको मजबुत बनोट नै यसको एउटा कारण हो ।

तर एउटा मात्र कारण भने पक्कै होइन । त्यसो भए राजाका पुराना दुङ्गाका किल्लाहरू खण्डहर हुने थिएनन्, भल्किने थिएनन् । मानिसका मानसपटलमा पोखरीको स्मृति अझै पनि शेष छ । स्मृतिको यो मजबुती दुङ्गाभन्दा पनि मजबुत छ । यसैले भन्नैपर्छ, “ पोखरीको प्रासङ्गिकता अझै भन्न वढेको छ । ”

हिजोआज छत्तिसगढमा छेरा-छेराको गीत गाइन्छ । यो गीत गायबापत प्राप्त अन्नले पोखरीको मर्मत गरिन्छ । बुन्देलखण्डमा गाउने कजलीका गीतमा आठवटा अड्गाहरू डुबोस् भन्ने कामना गरिन्छ । हरियाणामा नारनौल भन्ने एउटा गाउँ छ । त्यहाँ पुत्र प्राप्तिपछि पोखरीको माटो खनेर आमावुवाले पोखरीको डिलमा फूलरूपी माटो चढाउने गर्दछन् । कति शहर र गाउँ त यिनै पोखरीले गर्दा टिकेका छन् । हिजोआज यिनै पोखरीका कारण धेरैजसो नगरपालिकाले पानी प्राप्त गर्न पाएका छन् । पानीको समस्या समाधान भइरहेको छ । सिँचाइ विभागले पनि यिनकै बलमा खेतवारीमा सिँचाइको प्रबन्ध गर्दैछ । अलवर जिल्लाको बीजा की डाहजस्ता अनेक गाउँमा अहिले पनि सागरका नायकले नयाँ पोखरी खन्दैछन् । पहिलो वर्षामा उनीहरूले रातैपिच्छे पहरासमेत दिईछन् । यतिखेर घडसीसरले पनि मनभरिको सुन खन्याउदैछ ।

अझै कसैको कानमा यो स्वर गुञ्जिरहेकै हुन्छ :
‘राम्रा-राम्रा कामहरू गरिरहन् ।’

